

स्त्री-पुरुष तुलना

ताराबाई शिंदे

सप्तर्षी प्रकाशन

स्त्री-पुरुष तुलना । 1

स्त्री-पुरुष तुलना / Shree purush Tulana
ताराबाई शिंदे

•

• **प्रकाशक**

सौ. कुमुदिनी सिद्धेश्वर घुले,

सप्तर्षी प्रकाशन,

(सप्तर्षी असोसिएट्स अण्ड पब्लिकेशन्स)

गट नं.८४/२, दामाजी कॉलेज पाठीमागे,

मंगळवेढा, जि.सोलापूर-४१३३०५

सय्यद शेख (व्यवस्थापक) मोबा.९८२२७०१६५७

email: saptarsheeprakashan@gmail.com

website: www.saptarshee.in

• **मुखपृष्ठ | मांडणी | किशोर घुले**

• **मुद्रितशोधन | तनुजा ढेरे**

• **मुद्रक | कृतिका प्रिंटर्स, मंगळवेढा**

मोबा. ९७६६९२४९९२

प्रथमावृत्ती | १ जून २०१९

ISBN: 978-9387939-08-0

• **मूल्य : ₹ १०० /-**

या पुस्तकातील लेखकाची मते, घटना, वर्णने, चित्रे ही त्या लेखकाची असून त्याच्याशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

प्रस्तावना

स्त्रियांचे दुःख आणि त्यांच्यावर होणारा अन्याय दूर व्हावा आणि त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने समाजात स्थान मिळावे अशी मांडणी स्त्री पुरुष तुलना या पुस्तकातून केले आहे तत्कालीन इंग्रजी शिक्षणाचे मराठी गद्य साहित्यात देखील आधुनिकतेचे पडसाद उमटलेले दिसतात. ही विचारांची आधुनिकता या पुस्तकातून अधिकच गडद झाली आहे आणि त्या पार्श्वभूमीवर ताराबाईंची ओळख अर्वाचीन मराठी वैचारिक लेखनामध्ये अधोरेखित झाली आहे त्यांचा अल्पपरिचय जाणून घेऊ .....ताराबाई शिंदे यांचा जन्म बुलढाणा येथे एका सधन कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील बापूजी हरी शिंदे हे श्रीमंत जमीनदार होते, ते उपायुक्त कार्यालयात नोकरी करत होते. महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी सुरु केलेल्या 'सत्यशोधक समाजा'चेही ते कार्यकर्ते होते. त्यामुळे या चळवळीतील अनेक कार्यकर्त्यांची त्यांच्या घरी ऊठबस असायची. बापूजी शिंदे यांना ताराबाई ही एकुलती एक कन्या आणि चार पुत्र होते. जन्मजात बुद्धिमान असलेल्या ताराबाई वडिलांच्या खूप लाडक्या होत्या. त्या काळाचा विचार करता ताराबाईंना त्यांच्या वडिलांनी चांगल्यापैकी शिक्षण दिले. ताराबाईंना मराठी, हिंदी, इंग्रजी, संस्कृत या भाषांचं उत्तम ज्ञान होतं. त्यांचं वाचन चौफेर होतं. त्या काळातली महत्वाची मराठी, इंग्रजी वृत्तपत्रं त्या

नियमितपणे वाचत असत. महाकाव्यं, संस्कृत नाटकं, धर्मग्रंथ, काव्यग्रंथ यांचंही त्या भरपूर वाचन करीत. या वैविध्यपूर्ण वाचनामुळे त्यांच्या ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत गेल्या, प्रगल्भ होत गेल्या.

ताराबाईंना लग्न करायची फारशी इच्छा नव्हती, परंतु त्या काळाच्या चालीरीतींना अनुसरून त्यांच्या वडिलांनी त्यांचं लग्न ठरवून त्यांना घरजावई आणला. पण थोड्याशा अनिच्छेनेच केलेल्या या विवाहामुळे ताराबाईंना संसारसुख काही मिळालं नाही. त्यांना मूलही झालं नाही. त्यातच त्यांचं घराणं खानदानी असल्यामुळे त्यांच्याकडे गोषापध्दती होती. ती मात्र त्यांनी जुमानली नाही. कारण मुळातून त्या करारी, धाडसी आणि निर्भीड स्वभावाच्या होत्या. गावात आणि परिसरात त्यांचा दरारा होता. कोर्टकचेरीच्या कामासाठी त्या घोड्यावर बसून जात असत. शेतीचीही देखभाल त्या करीत. उत्तरायुष्यात त्यांना वैधव्य प्राप्त झालं; पण त्या काळातल्या प्रथेप्रमाणे त्यांनी रूढीवादी अडगळितील जीवनशैली नाकारली. त्यांच्या या धाडसी कृत्यांना वडिलांनीही पाठिंबा दिला. दरम्यानच्या काळात सुरत येथील विजयालक्ष्मी नामक ब्राह्मण विधवेने व्यभिचार करून गर्भपात केला म्हणून सुरत न्यायालयाने या विधवेला फाशीची शिक्षा सुनावली होती. तिने मुंबई न्यायालयात अपील केल्यानंतर ही शिक्षा पाच वर्षांच्या

सक्तमजुरीत बदलण्यात आली. 'टाइम्स ऑफ इंडिया' वृत्तपत्राच्या २६ मे १८८१ रोजीच्या अंकातील ही बातमी 'स्त्री-पुरुष तुलना' अथवा 'स्त्री आणि पुरुष यांत साहसी कोण' हे स्पष्ट करून दाखविणारा निबंध लिहिण्यासाठी कारण ठरली.. नोव्हेंबर १८८१ मध्ये त्यांनी लेखनाला सुरुवात केली, आणि पुढे १८८२ मध्ये पुण्यातील शिवाजी छापखान्यात छापून हा बावन्न पानी निबंध पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाला. हे पुस्तक प्रकशित होताच तत्कालीन समाजात एकच खळबळ उडाली. भारतीयच नव्हे तर जागतिक पातळीवर स्त्रियांच्या व्यथा-वेदनांना प्रथमच वाचा फोडणाऱ्या या ग्रंथावर त्या काळातल्या सनातनी विचारांच्या लोकांनी टीकेची प्रचंड झोड उठवली; पण थोर समाजसेवक महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी १८८५ मध्ये 'सत्सार'च्या दुसऱ्या अंकात या ग्रंथावर विस्तृत लेख लिहून ताराबाईंच्या विचारांचं जाहीर समर्थन केलं . स्त्रीजातीवर घेतल्या जाणाऱ्या अनेक आक्षेपांचं खंडन करण्याच्या व्यापक हेतूनेच त्यांनी लेखन केलं.

'स्त्री-पुरुष तुलना' या ग्रंथात ताराबाई शिंदे यांची भाषा आक्रमक आणि परखड असली तरी स्त्री-पुरुष समानतेचा अनिर्बंध पुरस्कार त्यांनी केलेला नाही. त्याचप्रमाणे पुरुषांना एकांगी दोषही दिलेला नाही.

या ग्रंथाची शैली अतिशय ओघवती आहे. या लिखाणाला तत्कालीन आधुनिकतेचा स्पर्श झालेला आहे आणि त्यामुळे लेखनास परिणामकारकता आली आहे. 'स्त्री-पुरुष तुलना' या

मौलिक ग्रंथामुळे मराठीतील आद्य स्त्री लेखिका होण्याचा बहुमान मिळाला. असा हा मराठी साहित्याचा ठेवा आमच्या वाचकांना उपलब्ध करून देताना आनंद होत आहे.....

प्रकाशक

स्त्री-पुरुष तुलना

स्त्रियांबाबत सामाजिक रुढ्या :

अलीकडे सर्व वर्तमानपत्रांत गरीब अबलांच्या दृष्कृत्यांविषयी बरेच छापून येते, तरी हा महा अनर्थ मिटवून टाकण्यास तुम्ही कोणीच पुढे होत नाही याचे कारण काय बरे ? | अहो, पुनर्विवाह न करण्याची चाल महान रोगांप्रमाणे अनेक ठिकाणी व जातीत पसरली आहे. त्यामुळे किती लाखो व कोट्यावधी स्त्रिया वैधव्याचे असह्य दुःख कसकसे भोगीत असतील, व भोगितात व त्यापासून कसकसे अनर्थ होत आहेत व होत असतील याची कल्पनासुद्धा करिता येत नाही. कारण मनोनिग्रह करून मनुष्य वस्तीत राहून स्त्रीधर्मरक्षण होणेच नाही. मनाने व नेत्राने तरी त्या दोषाला पात्र होतातच. एक केशवपन केले व दुसरे कुंकू पुसून सर्व सौभाग्य हिसकून घेतले, म्हणून काय झाले ? त्यांचे अंतःकरण, बरे वाईटाचे विचार त्यांचे जवळच आहेत. सर्व बाह्य प्रकारांनी नागविले पण अंतर कोण नागवील ? कारण स्त्रीधर्म म्हणजे काय ? निरंतर पतीची आज्ञा पाळणे, त्याचे मर्जीप्रमाणे वागणे, त्यांनी लाथा मारिल्या, शिव्या दिल्या, दुसऱ्या रांडा ठेविल्या नवरुजी दारू पिऊन, जुवा खेळून, कफलक होऊन शंख करीत, चोरी करून, कोणाचा प्राण घेऊन, फितूर,चाहाडी, खजिना लुटून, लाच खाऊन जरी घरी आले; तरी स्त्रियांनी आपले हे कोणी जसे काही कृष्णमहाराजच गौळ्यांचे दही दूध चोरून चंद्रावळीला कलंक लावून आलेत; असे समजून परमात्म्यासारखीच याची मोठ्या हसतमुखाने देवासारखी पुजा करावी, सेवेत हजर रहावे हा स्त्रीधर्म. पण जेथे बरे वाईटाचा विचार आहे तेथे स्त्रीधर्म कसा राहील, तेथे विकल्प तेव्हा येईल की नाही ? तेवढे एक परद्वारच केल्याने पतिव्रत्य नेम मोडतो असे नाही. पातिव्रत्य

मोडण्याला लक्षावधी कारणे आहेत. देवासारखी नव-याची पूजा करावी. आता तशी पूजा कोणती करते ? सावित्री-आख्यानात पतिव्रतेचे नेम सांगितले आहेत. त्याप्रमाणे काटेतोल आज कोणती वागते ? अशी एक उगीच दाखल्याला दाखवा बरे ? ।

त्यात सांगितले आहे की, पतीने लाथ मारली तर हासून म्हणावे की, नका पतिराया मारू हो, तुमचे पाय दुखतील. असे म्हणून महाराजाचे पाय लागलेच रगडीत बसावे. हाताने बुक्क्या, काठ्या मारल्या तरी रडू नये. हासावेच नी लागलेच ताजे लोणी घरी नसले तर शेजारणीचे घरून, नाहीतर बाजारातून विकत आणून स्वामीचे तळहात मारण्यानी तळहावले असतील म्हणून चोळावे. आता असे कोण चोळिते ? तळहात चोळण्याऐवजी याचे हात चुलीत जावोत अशी बरीक म्हणते. जो पदार्थ नव-याला नको तो हिनेही वर्ज करावा. इकडे उलट नव-यानी टाकला की यांनी उचललाच, गोड मात्र पाहिजे हो. भाजी ती कोठे गाजराची, कडुभोपळ्याची असली तर मग मात्र जन्मभर म्हणाल तर वर्ज होईल. नाही तर म्हणाल की, आंबा नव-याला खायचा नाही म्हणून बायको टाकील, होणार नाही. नव-यानी पाणी म्हटले की स्वच्छ तांब्या पेला धुवून पाणी हजर. आता तसे नाही. नव-यांनी पाणी मागितले म्हणजे बाईसाहेब म्हणायच्या, आहो मला केव्हांची तहान लागली आहे, त्या तांब्यात पाणी आहे ते तुम्ही प्या नी मलाही एक प्यालाभर द्या. हा बाळ्या मला उठूच देत नाही. काय करू.

नवऱ्यांनी आंधोळीचे नाव घेतले की, पाट मांडून घंगाळांत ऊन पाणी विसावून पाय घासण्याकरिता तयार उभे राहावे. आता आंधोळीला पाणी मागितले की, कोण आहेरे, राम्या अरे यजमानाला आंधोळीस पाणी दे. धोत्रे चुणून ठेव नी मला विचारले तर चहा घेतात म्हणून सांगा. यजमान जेवावयास आल्याबरोबर पाट, तांब्या

मांडून, ताट वाढून पतीचे आवडते पदार्थ वाढीत. गोष्टी सांगत भुज्याचे मन रंजवीत भोजन होईसतो माशा मारीत बसावे. आता तिकडून आटपले की नाही, वाढा नऊ वाजले असे म्हटले की, तिकडून जबाब, हो आले आटपत, वाढते, रोजचे मेले नऊ कपाळी बसलेच. आहो, काही डाळ भाजी शिजली तर पाहिजेना ? कां तसेच तांदूळ वाढू पानावर ? नित्याचेच आहे. एका दिवसाचे नाही काही आत विड्याबिड्यांचे नाव घेतले की, ते कोनाड्यात तबक आहे, घ्या एक विडा करून तेवढा. विडा करवत नाही का काय ? सारे जसे हातातच पाहिजे. मग पतीराजांनी जावे तबकाजवळ, त्यात पहावें तो चुना नाही. कांही, यात चुना नाही, घ्याहो, तेवढा काढून. आहो, सुपारी, त्या वरच्या पेटीत पिशवी आहे. तुम्ही विडा खा नी मला एक करून ठेवा. जेवण झाल्याबरोबर तोंड कसंसंच होत का ? हे खरे ना ? हा आताचा पतिव्रतापणा आता सगळे इत्यंभूत सांगू गेले तर हा एक वेगळाच निबंध होईल. तर असे अगदी शास्त्राप्रमाणे कोण वागते व वागणूकही कोण घेतो. जर बायकोला नवराच देव तर नव-याची वागणूक देखील देवाप्रमाणे पाहिजे. बायकांनी भक्ताप्रमाणे जशी भक्ती करावी तशी नव-याने देखील त्यांचेवर देवाप्रमाणेच ममता करून त्यांचे दुःख जाणावे की नाही ? जसे देव भक्ती पाहून सदा प्रसन्न राहतात. भक्ताचे गुणदोष आढळले तर ते कसे तेव्हाच खरे खरे कारण सांगून त्यांचा अपराध त्यांचे पदरात घालून ममतेने शासन करतात, तसे यांनी करू नये. तर नवरा कसाही दुर्गुणी असला तरी त्याला देवाप्रमाणेच मानून कोण वागेल बरे ? पांडवाचे चुलते धृतराष्ट्र आंधळे होते म्हणून गांधारीने डोळ्याला पडदे, वरयोजना झाल्याबरोबर लग्न होण्यापूर्वीच बांधले; तरी डोळे असता आंधळ्यासारखे डोळे मिटून चाल म्हटले तर कोण चालेल ? इतका मनोनिग्रह करण्याचे

सामर्थ्य कोणाचे अंगी असेल हे सांगवत नाही. तुमच्या उड्या शास्त्रावर, पण येथे शास्त्र, पुराण, पोथ्या करणारे सुद्धा दातघशी पडतात. कसे म्हणाल, तर शास्त्र कर्त्यांनी ज्या पूर्वयुगात झालेल्या पतिव्रता निवडून काढल्या. त्यातून एक दोघी तिघी तर दोषास पात्र असूनही त्यांची तिकडे पहिले वर्गातच योजना केली हे कसे बरं ? आता द्रौपदी पाच नव-यांची बायको असूनही कर्ण महाराजांचे अंतर्यामी चिंतन करीत होती का नाही ! अहिल्या सुरेंद्रच्या आंकारुढ होऊन शिळा (होऊन) पडली, अष्टाधिकार झाले. सत्यवती, कुंती ह्यांनी आपले कुमारदशेतच, एकीने श्रीवेदव्यास, एकीने कर्ण, असे दोन पुत्र प्रसवल्या तरी पटातच नाव ! एकीने पाराशर ऋषींपासून अंगाची दुर्गंधी घालविण्याकरिता ऋषीवचन मान्य केले. एकीने मंत्रप्रचीति पाहिली. वारे देव ! वारे ऋषि ! एकाचडी एक ! तेव्हा नाही का एक गंधर्व विवाह होऊन पुनः शांतनू व पंडूराजाबरोबर पाणी ग्रहण केले. मग तो नाही का पुनर्विवाह झाला ? तेव्हा जी पोरे झाली ती उदार कर्ण व वेदव्यास पूजन्यमान होऊन देव त्यांचे पाया पडू लागले. आता तसे पोर झाले की, कोणी म्हणतो, लेकावळा (बटकीचे पोटी जन्मलेला) कोणी म्हणतो, खर्चा, कोणी म्हणतो विदूर, कोणी म्हणतो गोळक, कुमारीचे पोटी झालेला त्याला काय म्हणावे हो ? हे सांगा. मोठे शास्त्र पुराण पारंगत झाले आणि त्यांनी भारतासारखे ग्रंथ केले म्हणून आईबापही त्यातच पावन केले का ? कर्णांनी पांडवांबरोबर कुरुक्षेत्री लढाई केली त्यातच आईला त्या दोषातून मुक्त केले, असे वाटते.

देवमाणसं ? :

तारा ही वालीवानराची बायको. त्यांनी आधीच धाकटा भाऊ सुग्रीवाची बायको रुमा हिला घरात घालून बंधू सुग्रीव काळतोंडे

लांब शेषटीचे बांदरोबा, यास हाकून लाविले. पुढे रामचंद्र महाराज भेटले, तेव्हा समदुःखी ! एकाची बायको रावणाने नेली. एकाची भावाने नेली. काय मेळ संगम बरोबर झाला ! तेव्हा रामचंद्रजीने सुग्रीवाची कीव करून वालीला कपटाने मारून ताराचे लग्न सुग्रीवाबरोबर लावू लागले. तेव्हा ती बिचारी म्हणाली की, हे कसे ! धाकटा दीर म्हटला म्हणजे मुलासारखा, तेथे हे मला अनुचित दिसते. तेव्हा रामचंद्रानी सांगितले की, काही चिंता नाही, तू धाकट्या दीराबरोबर पुनर्विवाह केलास तरी तुझे नाव पातिव्रतेमध्येच गणले जाईल. हे इतके झाले. तेथे श्रीधरस्वामींनी लेखणीचे दोन टांकआधीच मारिले की, देवांनी केले त्याला काही हरकत नाही, मानवाने तसे करू नये. पण स्वामीला तेव्हा येवे कसे नाही कळले की, हा कित्ता पुढे सारे अगदी वळणशुद्ध वळवितील. काय करतील हो ! सुग्रीवाचे राज्याभिषेकाचे गर्दीत द्रव्याच्या मोटा बांधण्याचे धांदलीत विसरले. नाही तर आणखी एखादी ओवी जरा धास्ती बसण्याजोगी लिहिली असती.

आता सिताबाई रावणाने नेली, तेव्हा बेटा चुकला. सिताबाईचे रूपाला भुलून पडला हायतोबा करीत नी काय ! त्याने त्याच वेळेस, आता चालू कायद्याप्रमाणे समाजास लग्नाचा खर्च एक दोनचारशांचे ऐवज दोन तीन लाख रुपये दिले असते म्हणजे सर्व मिटले असते. सुखाचा बिचारा नांदला असता; बायकोच्या पायी रावणाचे राज्य गेले. असे आता कोणी म्हणते ना. पण तो काय करील ? परस्त्रीवर बलात्कार करशील तर तुझे शरीरांचे शंभर तुकडे होतील, असा ब्रह्मदेवांनी त्याला शाप दिला होता म्हणून या शापाने गाय होऊन गेला होता. त्यामुळे त्याने लढाईतच आपला शेवट करून घेतला, नाहीतर एका लग्नाचा तर काय, दहा लग्नांचा खर्च त्याने दिला असता; पण सिताबाईला पुनः अयोध्या काळी

का गोरी दाखविली नसती. त्यांनी पाहिजे तितके प्रयत्न केले; त्यात काही कमी केले नाही. त्याचा झाला प्रयत्न; पण इकडे एक पतिव्रतापणाचा मासला मिळाला. तो कसा ? मंदोदरीला रावणाने सांगितले की, तुम्ही महान पतिव्रता आहात, तेव्हा सिताबाईला बोध करून आपली बहीण (सवत) करा. तेव्हा पतिवचन शिरसावंदय. ते पतीचे वचन मान्य करून आपल्या पतीचे मन इच्छित हेतू पूर्ण करण्याकरिता दुस-याची बायको देखील फसवून आणावी, त्याला काय हरकत ? हे अगदी निर्दोष पातिव्रत्य असे समजून मंदोदरीबाईसाहेब गेल्या तेथे. पुष्कळ सिताबाईला बोध करून सांगितले की, हा, रामरावण एक राशी आहेत. त्यांच्या नावाला प्रथम 'रा' हे अक्षर आहे; तसेच रावणाला आहे. आमचे राक्षसबावाचे पराक्रम, धनदौलत, राज्य पहा; तिकडे काय वनवास; रहायला घर नाही, राज्य नाही, सारा फजिता, इतके सांगून बोध केला तरी सिताबाईला, रावणाची बळीचे घरी कुणबीर्नीने किती फजिती केली. अंगदाने पाळण्यावर रावण उरफाटा टांगिला होता, तेव्हा अंगदाचे बाळमुत्र पिऊन ही स्वारी आली असून याचे बापाचे देखील आपले जवळ काही चालावयाचे नाही हे पक्के ठाऊक होते, म्हणून तिने मंदोदरीला चांगला खरपूस उपदेश करून परत लाविले. ते झाले तिकडे, पण इकडे पतिवचन मान्य करून त्यांची मर्जी राखून आपल्या पातिव्रत्य नेमास दुस-याची बायको थापाथुपा देऊन स्वामीचे हवाली केली, तर काही एक दोष नाही. उलट मंदोदरीसारखे पुराणात नाव गाजते, तेव्हा असा हा एक दोहोअर्थी मासला. म्हणजे तिकडे नव-याची मर्जी बायकोने ही मोठी कामगिरी बजाविली म्हणून नवरा खूष. इकडे आपण आपला नेम राखला म्हणून बायको खूष. तिसरीच बिचारी फाशात पडली. दोघांचे बापाचे काय गाठोडे गेले बरे ? वाहवारे देव! धन्य त्या पतिव्रता!

आता यात थोडीशी आपल्या देवाची निंदा करू नये ती करणे भाग आले. कारण खऱ्याला काय ? ते कसेही असो, आपल्या शास्त्रात सांगितले आहे की, लढाई करते वेळेस बाप, भाऊ जर समरांगणात समोर आपल्याशी लढू लागले तर बेलाशक मारावे, मागे पुढे पाहू नये. लक्ष्मणानी इंद्रजीत मारला तेव्हाच श्रीरामचंद्रजीने सांगितले की, बाबा लक्ष्मण, काय करतोस; क्षत्रिय धर्म मोठा कठीण आहे. जावाई असो का पोटचा मुलगा असो; कोणाची भीड धरणे नाही. ते वेळेस सुलोचनेचे खरे पातिव्रत्य पाहून इंद्रजिताला उठविणे हे रामाचे स्वाधी होते. पण मारुतिबोवाचे व बीभीषण घरभेदी याचे ऐकून - सुलोचनेसारखे दुर्मिळ रत्न विस्तवात घालूम जाळून टाकले. असो, तसे आता खरे जे समोर आले ते उघडे करून दाखविणे जरूर पडले म्हणून जराशी यात दोनतीन देवांची निंदा केली, याची मी त्यांचेजवळ प्रार्थना करून माफी मागेन. क्षमा केली नी न केली तरी ते देव आहेत. तेव्हाचे ऋषि तरी काय ? कोणी हरणीचे पोटी झाले ते कोण शृंगऋषि, कोणी पाखराचे पोटी झाले ते भारद्वाज, कोणी गाढविचे पोटी झाले ते गर्धऋषि, गायीचे पोटी झाले ते वृषऋषि. तेव्हा त्यांनी आपले पशूप्रमाणे लिहून ठेवले, झाले. ते गेले करून पण निस्तरणे आले स्त्रियांचे कपाळी असो पुढे येथे तुमचे काय चालणार आहे ?

अरे जे तुम्ही सिंहासारखे धैर्यवान, भगीरथासारखे महाप्रयत्नी जैमिनीसारखे व्युत्पन्न, अरे तुम्ही निधडे शौर्यशाली वीर बनून महान महान अजिंक्य शत्रूस जिंकून त्याला बकरे करून सोडलेत; अग्निसारखे महाप्रखर दैवत त्यास मुठीत आणून त्यापासून यंत्रद्वारे नाना युक्ती-प्रयुक्तीने पाहिजे तशी कामे घेऊ लागलात. वायू हा अग्नीपेक्षाही बलाढ्य, अग्नि डोळ्याने दिसतो, एक वेळ हातात देखील येतो, पण वायू हाती धरिता येत नाही

अगर दिसत देखील नाही असा हा अनिवार वायू त्यालाही तुम्ही आपल्या शक्तिसामर्थ्याने बसात आणले. वीज ही तर सर्वांची आहे. निरंतर मेघमंडळात आकाशात जेथे पक्ष्याचे देखील जाणे होणार नाही अशा उच्च ठिकाणी राहणार. तिलाही खाली ओढून बटकीप्रमाणे राबावयास लाविली. नाही असे तुम्ही बलाढ्या पराक्रमी असताना गरीब विधवा स्त्रियांना या लज्जेच्या दरीतून ओढून सर्व जातीला मोडून एकदम त्यांच्या कपाळी सौभाग्याचा मळवट भरून सौभाग्यशाली करण्यास तुमच्याने पुढे होववत नाही काय ?

पुरुषांची घरातील दादागिरी :

अरे, तुमचा मोठेपणा व शौर्य घरातच. जशी एखादी आंधळी म्हातारी आई मध्ये बसते व तिच्या भोवती पाच सहा लहान लहान मुले. खेळता खेळता एक म्हणतो, आई मी प्रधान, तिसरा म्हणतो मी सेनापती, आता असे राज्य करू ! हे दरबार ! याप्रमाणे हे तुमचे सारे मृगजळाचे लोट आहेत. पण जहामर्दीचा विडा एकही उचलीत नाही. अरे, तुम्ही केवळ इसापनितीतील उंदराच्या सभेतील उंदराप्रमाणे आहात. मांजराचे गळ्यात घाट बांधावी.' हे खरे तोंडाने मात्र म्हणता पण पुढे होता कोण ? सभा भरवितांना सभा भरली, म्हणजे तेथे काय मोठी शालजोडी, लफेदार पागोट्याचा झोक लावून डौलाने जाऊन पल्लाभर सुपारी, दहा गाडे विड्याची पाने, हार तुरे, एक हौदभर गुलाबी अत्तराचा सत्यानाश करून घरी यावयाचे एवढेच काय तें; दुसरे काही नाही. या अशा तुमच्या पोकळ सभा तर आज तीस पस्तीस वर्षांपासून चालल्या आहेत. उपयोग काय ? तुम्ही तुम्हाला आपल्या ठिकाणी धन्य मानून घ्या. पण पाहू गेले असता अजागळस्तनाप्रमाणे निर्जीव आहात.

स्त्रीवाचून पुरुषाचे वाळवंटी जीवन:

अरे, पहा जगनियंत्या परमेश्वराने आपल्या अगाध चातुर्याने ही सृष्टी नाना प्रकारच्या मनमोहक पदार्थाने भरली तर त्यात धन व स्त्री हे दोन तर अतिशय मन ओढून घेणारे पदार्थ आहेत. त्यातून स्त्री तर पैशापेक्षाही अति वेधक असून तुमच्या जीवाला लक्ष्मीपेक्षा लक्षपट सुख देणारी आहे. पहा, तुम्हाला एखाद्या अति उत्तम बागबगीच्यांनी नाना प्रकारच्या मौल्यवान चित्र विचित्र पदार्थांनी गाड्या, घोडे, रथ, पालख्या, हत्ती, उंट, सैन्य, सेवकसमुदाय की जेथे तुमच्या तोंडातून शब्द बाहेर पडण्याचा मात्र उशीर अशी सर्व समृद्धी असलेल्या राजवाड्यात राजकीय थाटात स्त्रीविरहित ठेवू द्या बरे ? तुम्हाला तो राजवाडा केवळ स्मशान, ती उंच सुवर्ण-मंचकी गरम गदेल्याची सेज केवळ चिंता, तो सर्व सेनासमुदाय, मित्र, स्नेही, सेवकजन, शत्रू, पंचपक्वान, ते कडू लिबांचे गोळे, उंच वस्त्रे, नानापरीचे रत्नखचित अलंकार सर्पासारखे भासून तुम्ही अगदी वेडे होऊन जाल. फार तर काय, त्यावेळेस देव जरी तुमचेपुढे प्रत्यक्ष येऊन उभा राहील तर तुम्ही त्याला देखील त्या सपाट्यात हाकून लावाल यात संशय नको. तेव्हा या सर्व गोष्टीवरून तुम्ही आपल्याशी तुलना करून पहा की, पुरुषविरहित स्त्रियांस तरी कसे सुख होईल बरं ? जी तुमची दशा तीच तिची. तिलाही किती मोठ्या ऐषआरामीत सर्व पृथ्वीचे सार्वभौमत्व देऊन एकटी ठेवा, म्हणजे पहा तिची कशी दशा होते ती. ईश्वराने हा जोडा स्वेच्छेने नेमिला आहे. पहा, पक्ष्यापासून तो निर्जीव झाडाझुडपात देखील त्याने स्त्रीजात निर्माण केली आहेच. प्रत्येक गोष्टीला, जिनसेला, दुसरा त्याच जोडीला मुकाबला असतो.

त्यावाचून शोभा येतच नाही. जोडीवाचून कोणतेच काम नाही. तेव्हा या जगदारण्यातून तुम्ही एकटे फिरू शकाल ? हा संसार तुम्ही स्वतः चालवाल काय ? प्रपंचाने शेत तुम्ही एकटे नांगरून काढाल काय ? स्त्रीविरहित तिचे मुखावलोकन न करिता तुम्ही अगदी संन्यासवृत्तीने एक दोन महिने तरी राहू शकाल काय ? अरे पहा, स्त्री जर तुम्हास सोबत नसली, तर तुम्हाला जोड्याजवळ देखील उभे करण्यास तेच तुमचे काका, बाप मागे करितात. सड्याफटिंगाला पुसतो कोण ? ज्या स्त्री मुलेबाळे आहेत तो कसाही त्याच्या सद्गुणाने अगर दुर्गुणाने संकटात पडला किंवा त्यावर कोणाची खपगी झाली, अथवा सावकाराचे देणे असले तर 'त्याच्या मुलाकडे पहा हो' असे म्हणतात, तर यावरून काय झाले ? त्याची दया करतो कोण ? फक्त मुलाबाळाकरिता त्याची सोडवणूक होती. प्रत्यक्ष रामचंद्रजीचे देखील सीताविरहित अगस्तीने दर्शन घेतले नाही, कारण प्रत्यक्ष शक्तीच जेव्हा रावणाने नेली तेव्हा ते रामराजे हाय हाय करीत, "अग वल्लभे, हे जनकतनये, गुणसरिते, सीते सीते' करीत दीनवाणे भिकारी होऊन सर्व अरण्यात रडत फिरू लागले. अशी या स्त्रियांच्या विजयीपणाची शक्ति आहे. अरे, तुम्ही एखाद्या बलाढ्य शत्रूवर मोठ्या लष्करानिशी दारूगोळे व नाना प्रकारचे प्राणघातक शस्त्रांनी मारा करून त्याला आपला बंदा गुलाम कराल, दोहोंकडचे अगणित बळी पडतील, रक्ताचे पूर वाहतील, तेव्हा एखादे ठिकाणी तुह्यास जय धार्जिणा होईल. वाघाला धरून सापळ्यात कोडांल, सिंहासारख्या क्रूर प्राण्यावर देखील तुम्ही घोड्याप्रमाणे जीन बांधून तोडांत लगाम देऊन त्यावर स्वार व्हाल, पण ही यःकश्चित अबला हिच्या एका नेत्रकटाक्षानेच तुमचे सर्व शौर्य, तेज, वीरश्री गळून जाऊन लागलेच तिचेपुढे कुत्र्यासारखे पाय चाटावयास धावता ! अरे, तलवारीने शस्त्रांनी कोणीही कोणाला

घायाळ करीलच करील, यात मोठा पुरुषार्थ नाही. पण जे कोणी नुसत्या दृष्टींनी दुरून पाहिल्याबरोबर हाय हाय करण्यास लावील ते खरे. तेव्हा आता जास्त पराक्रमी कोण ? ती स्त्री किंवा तुम्ही ? अरे, जी तुम्हावर प्राणापेक्षा अधिक प्रीति करीते, तुमची आई देखील, तुम्हास लहानपणी जपली नसेल तितकी ही आता ऐन बाणीच्या वेळेस तुमच्या जीवास जपते; तुमच्या आज्ञेत केवळ बिजलीप्रमाणे लवते; या संसारात नाना तन्हांनी तुमच्या अब्रुस कोणत्याही प्रकारे धक्का न बसावा म्हणून जपते; जेव्हा पहावी तेव्हा हजर; दुःखासुखाचे वेळी अमृताचे वल्लीप्रमाणे सदा सर्वदा सर्व सोसून निरंतर गोडच; सारांश तुम्हाला जिकडून सुख होईल ते करण्यास सर्वदा तयार अशी जी ही, तिला तुम्हा नाना प्रकारे दोष देऊन या पृथ्वीतलाचे तळी घालू पहाता याची तुम्हास काहीच लाज वाटत नाही कारे ? अरे, मुखानो, स्त्रिया जातिनिशी लाजाळू, नाजूक व उपजत मूर्ख! तुम्हा काय महाराज मोठे उपजत शौर्यवान, धैर्यवान, पैलवान, उत्पन्न, तेव्हा मातेच्या सुवर्ण कुचकमंडलूतले अमृतास ओठ देखील लाविला नाहीच, ते तुम्ही सर्व या अबलांस दिले ! कारण आपण सबल पडलात तेव्हा हे असे करणे आपणास कसे बरे साजेल ? म्हणून ही स्त्री जाती अगदी निर्बल, मूर्ख, साहसी, अविचारी अशी नाना प्रकारची निंद्य विशेषणे देऊन एकदाच त्यांच्या नावाचा डंका ठोकलात. त्यांना निरंतर बंदीवानासारिखे गृहतुरुगांत कैदी करून ठेविलेत, व जिथे तिथे आपली चढती कमान करून राव बनलेत. त्यामुळे तुम्हाला वाटते की, बायको म्हणजे काय ? अरे, ज्याचे हाती ससा तो पारधी बाकी सारे कैदी समजलात. लहानपणापासून आपले हाती सारी सिकका आधीन ठेऊन स्त्रीजातीला अगदी अंधारकोठडीत या जगापासून दूर पडद्यात जबरेत निरंतर बटकीसारखी ताबेदारीत

ठेवून जेथे तेथे तुम्ही आपलेच गुणांचे दिवे पाजळलेत. त्यांना न विद्या, न कोठे जाणे न येणे. गेल्या तरी तेथे त्यांच्यासारख्याच सर्व अज्ञान, एकीसारखी दुसरी, मग जास्त ज्ञानाचे शहाणपण त्यांना कोठून येणार ?

विधवा भगिनींचे दुखणे :

अरे, नवव्याआधी बायकोने मरावे किंवा नव-यांने बायकोआधी मरावे याचा तुमच्या बापदादांनी देवापासून काही दाखला आणला काय रे ? मरणे किंवा जगणे हे तर त्या सर्व शक्तिमान नारायणाचे हाती. तुमचे हाती काय दगड आहे ? तरुणांनी मरावे अगर म्हाता-यांनी जगावे, याचा काही नेम आहे काय ? कित्येक उपजताच, कित्येक ऐन तारुण्याचे भरात कित्येक शंभर वर्षे या जगाचा पुरा अनुभव घेऊन, कित्येक ऐन सुखाच्या वेळेस, कित्येक राज्याच्या गादीस लाथ मारून यमाचे खडे दूत पाहताक्षणी हे सर्व सार्वभौम राज्य म्हणा किंवा मोळीचे ओझे म्हणा, टाकून एक क्षणाचा विलंब न करिता सर्व आपापली मुलेबाळे बायका सोडून, कोणी खुषीने अगर गैरखुषीने, जातातच की नाही ? तेथे कोणाचा इलाज चालतो काय ? मोठा राजा जरी असला तरी यमदूतापुढे त्यांचे काही चालत नाही; मग तेथे या गरीब स्त्रियांचे कोण ऐकतो ? तेव्हा हा ईश्वराघराचा मळा. त्याला या स्त्रियांनी काय करावे ? बरे असो. मागे कधीकाळी कोणी तरी एखादी स्त्री आपले नष्ट झालेले अगर यमाने नेलेले सौभाग्य परत मागण्यास ब्रह्मदेवाजवळ गेली होती. तेव्हा तिला सृष्टीनिर्मित्या भगवंतानी “कोणत्याही स्त्रियेस पुन्हा सौभाग्य तिचे हयातीत मिळणार नाही.” असा काही दाखला तरी दिलेला तुमच्या भारतात सापडतो काय ? एक सावित्री वेगळी करून तर यमामागे सौभाग्य-

दानागरिता कोणीच गेली नाही. बरे, ती गेली तशी आपल्या पतीस परत घेऊन आणखी त्याजवळून तिने पुष्कळ दुसरे वरदान मागून आणले. या स्त्रीजातीत सावित्री तरी आपले पतीचा प्राण परत आणण्याकरिता यमदरबारात तर नाहीच; पण उगीच त्या दरबाराचे वाटेवर तरी गेलेला कोठे ऐकण्यात आला आहे काय ? तर जसे एकदा सौभाग्य गेले म्हणजे स्त्रियांनी आपली तोंडे अगदी एखाद्या महान खुन्यापेक्षाही महाजबर अपराध्याप्रमाणे काळी करून आयुष्यभर अंधारकोठडीत राहावे, त्याप्रमाणे तुमच्या बायका मेल्या म्हणजे तुम्ही आपले तोंड काळे करून दाढ्या मिशा भादरून यावत् जन्मपर्यंत कोठेही अरण्यावासात का राहू नये बरे ? एक बायको मेली की तिचे दहावे दिवशीच तुम्ही दुसरी करून आणावी, असा तुम्हाला कोणत्या शहाण्या देवाने दाखला दिला आहे, तो दाखवा बरे ! जशी स्त्री तसेच पुरुष. तुमच्यामध्ये मोठे अलौकिक गुण कोणते ? तुम्हीच कोण असे शूर म्हणून देवांनी तुम्हाला इतकी मोकळीक दिली ?

अरे, तुमचा शूरपणा जोवर आजमावून पाहिला नाही तोच तुमचा आब. झांशीच्या राणीसारख्या फार नकोत पण चारशे पाचशे स्त्रियांना निसंग होऊन हातात संगिनी घेऊ द्या. मग म्हणा तुमची कशी दुर्दशा उडेल ती. अरे, मग चुलीजवळ सुद्धा लपण्यास जागा मिळणे कठीण. पूर्वी मराठी राज्यात तरी असे तलवारबहादूर होते की, ज्यांनी दिल्लीचे पुरातन तक्त हालविले. पण सांप्रत इंग्रजबहादूराचे राज्य झाल्यापासून तुची सद्दी फिरली. रति हाटली. तुम्ही आपल्याला 'मला कोण वाणी माझी मीच वाणी' या म्हणीप्रमाणे कलमबहादूर असे म्हणवून घ्या. विचारतो कोण ? पण कलमबहादूरापेक्षा आता सांप्रतच्या स्थितीत 'भाकरीबहादूर' हे नाव तुम्हाला खास साजते.

बरे असो तुम्ही मोठे कलमबहादर, ज्ञानी, धर्मशील, परोपकारी, कनवाळू असे सर्व गुणसंपन्न बत्तीसलक्षणी पुतळे आहात तर तुमच्या अंगी भूतदया का नसावी बरे ? फार भूतदयेचे तुम्हास काही वावडे आहे ! अगर ती तुम्ही वाघाला तर उसणी दिली नाही ना !

अरे, तुम्ही म्हणता ना की, आपल्या जीवावरून दुस-याचा जीव जाणावा. मग येथे तुमचा जीव कोठे जातो ? तुमचा जीव असा तुम्हाला प्यारा आहे तसा स्त्रियांचा त्यांना नसेल काय ? स्त्रिया दुस-या मातीच्या, दगडाच्या नाहीत तर लोखंडाच्या बुकणीच्या केल्या असतील ? तुम्ही व तुमचा जीव हे अगदी गाळीव सोने स्त्रिया काय अगदी यःकश्चित प्राणी, ठेकून नाही तर पिसू असे तुम्हाला वाटते ? व हे तुमचे अनुभवाप्रमाणे अगदी बरोबर आहे. कसे जर म्हणाल तर पतिराज एकदा स्वर्गवासी झाले म्हणजे या बाईसाहेबांचे हाल कुत्रे खात नाहीत, त्यांच्या कपाळी मग काय ? माथ्यावरील एकदा सर्व केस कुरळे केसांवर नापिकाचा हात फिरला म्हणजे तुमचे डोळे थंड झाले. सर्व अलंकार गेले, सुंदरपण गेले. सारांश तिला सर्व तव्हेने उघडी करून देशोधडी केल्याप्रमाणे नागवून सांदीचे खापर करावयाचे. तिला कोठे लग्नकार्यात, समारंभात, जेथे काही सौभाग्यकारक असेल तेथे जाण्याची बंदी. ती बंदी का ? तर तिचा नवरा मेला, ती अभागी करंट्या कपाळी. तिचे तोंड पाहू नये. अपशकुन होतो. मग ही विशेषणे तिला. अरे, पण तिचा पति मेला, तुम्हा लवकर न्याहो ? असा काही तिने अर्ज का केला होता ? कदाचित वा स्वारीला देवा तू लवकर ने, मला याच्या काचातून सोडीव' असेही एक वेळ करुणा भाकली; पण हे राजश्री यमनगरीत गेल्यावर यांचे पाठीमागे आपली कशी दुर्दशा होईल या धास्तीने तरी ती अशी प्रार्थना

करणार नाही. पण न जाणो. छे, याचा विचार कोण करितो! 'ना-याने केले पण केशाला प्रायःश्चि' या सारीखे. त्याची आयुष्यमर्यादा संपत्ती, बाजार झाला. तो आपले बरेवाईटाचे घेणे देणे करून चालता झाला. त्याचा दोष त्याचे बायकोकडे कशाकरिता ? बरं, तेही असो, कबूल. जर नवन्यामागे अगदी सर्व सृष्टीव्यापार सोडून स्त्रीने 'हरी हरी, देव देव' करीत बसावे तसे पुरुषाने का बसू नये बरे ? त्यानेच का दुस-याने लग्न करून नांदावे ? स्त्रियावर त्या शास्त्रकर्त्यांची करडी नजर का ? स्त्रियांनी त्या शास्त्रकर्त्यांचे घरास कधी काळी आग लाविली होती वाटते; म्हणून त्याने एकदम एकीकरिता सान्यांना एकच कायदा लागू केला ? तसाच पुरुषालाही असा एकच कायदा एकदम लागू केला असता तर बरे होते. पण असे कसे होईल ? या कामात शास्त्रकर्त्यांनी तरी आपले अकलेचा फाटा लांब झोकून बराच खर्ची घातला, ही तरी त्यांची मोठी कुशलताच. बरोबर आहे. आज जर शास्त्रकर्त्यांनी कोणत्याही पुरुषाने एक प्रथम विवाहित बायको मेल्यावर पुनः लग्न करून नये; करील तो मातृगमनी, त्याला जातिभ्रष्ट करावे.' असे केले असते नी कदाचित उद्या शास्त्रीबोवाच्या बायका एकदम जात्या तर त्यांनीही मग लोक असेच 'करंट्या कपाळाचे, याचे तोंड पाह नका। यांना लग्नकार्यात येऊ न देता गावाबाहेर मठात हुसकून लाविते. म्हणून उघडच दिसले की त्यांनीही आपली पीडा टाळण्याकरिताच पुरुष जातीला एकीपासून पाचशे बायका करण्याची परवानगी दिली. तेव्हा याचे दैव फळफळले. याची एक बायको मेली अगर ती बिचारी दुखणाईत आहे तोच दुसरीची तयारी. श्रीमंत असले तर मग काय आधीच उल्हास त्यात फाल्गुनमास'. एक तर पैशाचे व दुसरे माणसाचे बळ अनुकूल. प्रतिकूल काहीच नाही. बुवा ऐंशी वर्षाचे ! केवळ पाण्याचे पितर असले तर जवळ ते भोजनभाऊ तोंडचोपडे

असतील त्यांनी म्हणावे, 'छे महाराज, आपण का म्हातारे झालात ? कोण म्हणतो त्याचे दात टाकीन पाडून' अहो, पण केसांनी घात केला ना ? अहो, सरकार, उद्या जरासा कलप द्या की झाले. त्यात काय आहे, बरे असो. केसांचे होईल हो, पण दाताळवाडीचा पत्तासुद्धा राहिला नाही. याला काही युक्ति काढा. बरे महाराज, उद्या अशी नामी एक त्या दंतवैद्याजवळून बत्तिशीच विकत आणतो. आपण तेवढी आपल्या मुखात शिल्लक राहिलेली दाढ आहे, तेवढी मुखमार्जन करते वेळी उपटून टाका म्हणजे झाले; त्यात काय आहे. अहो, आताचे पंचविशीतले पोर का आपली बरोबरी करील ? छे हो महाराज, हे जुने हाड नासके मिरे जोंधळ्याला हार जातील काय ? असे म्हटले झाले. महाराज फुगले, लागले चाळे करायला. डोक्याचे टक्कलाभोवती शिल्लक राहिलेले दहा बारा केस, भोवया, मिशा अगदी पिंजलेल्या कापसासारख्या जरी पांढऱ्याशुभ्र झाल्या असतील तरी त्याला तीन रुपायाची कलपाची पेटी आणवून दिवसांतून तीनदा कलप, लेपावर लेप चढवायचे, पट्टीवर मोठे आखडून दोर नेसायचे, पागोटे लफेदार, अंगात तटतटीत अंगरखा हाडकावर बळेच घालावयाचा. खांद्यावर उपरणे, बोचऱ्या तोंडात उसणे दाताचे बखल बसवून, खलबत्यात विडा किटून ती हाडाची बत्तीशी लालभडक करायची. पायात लाल जोडा, चालतांना कापरे येत असेल तर हातात विलायती काठी घ्यावयाची व दिवसातून दहा वेळा पौष्टिक बदामी वड्या, कोठे जिलीब्या, कोहाळे पाक खाऊन शंभरदा आरशात तो गालाचे खळगे पडून विद्रुप झालेला मुखवटा न्याहाळून इतका नखरा करून ज्याला ज्याला विचारायाचे, "काय रे मी आता काही बरा दिसतो का?" मग तेथे एखादा थट्टेखोर मतलबी असायाचाच. त्याने म्हणावे, 'छे महाराज, आता तर तुम्ही की नाही आपल्या गणपतच्या

बरोबरीचे दिसता, लग्न करा. घरात कोठे आमचा जीव लागत नाही, मग तुमचा कसा लागेल ? आहो, म्हण आहे, हगवणी बायको, नागवणी सोयरा.

मग काय महाराजाचे नजरेंत रात्रंदिवस बायकोच. दुसरे काही नाही. झाले, असे करून करून एखाद्या कसाबाला गाठून त्याचे जवळून जशी एखादी बकरी वाघापुढे टाकण्यास विकत घ्यावी, त्याप्रमाणे हजार दोन हजार देऊन सुरेख मृगनेत्रीचे लग्न या मढ्याबरोबरच करून द्या. पुढे हे मढे घराचे बाहेर एके दिवशी गंगातीरी गेले म्हणजे झाले. सरला यांचा संसार पुनः हीच आपली अवदशा. का हे सर्व खरे ना ?

असे सोंग-नखरे स्त्रिया करितात का ? एकदा त्यांच्यावर ही आकाशाची कु-हाड कोसळली की त्या ते वैधव्याचे गाठोडे पदरात बांधून आपल्या भर्त्यांचे गुण-अवगुण बाणीत व सर्व घरच्या दारच्यांना जाच काढीत मरून जातात. नवरा जरा आजारी झाला की तिचे तोंडचे पाणी पळते. व ती त्याला हरघडी प्राणापेक्षाही जास्त जपते. मग ती भक्तिभावाने म्हणता, जसा तो असेल त्याप्रमाणे तीही त्याजबरोबर वागत असेल. कारण आपण कोणाही बरोबर ममतेने, निष्कपटाने वागत असलों, म्हणजे तो म्हणता अगर ती म्हणा, कशीही बाजिंदी असली तरी तिला त्याबरोबर चांगले वागणे भागच पडते. नाहीतर तुम्ही तिला रोज पाहिजे तशी, वाटेल त्याप्रमाणे वागून पुनः तिने नेकीनेच राहावे, असे म्हणाल तर कसे होईल ? मग बरी किंवा वाईट वागणूक सहजी स्वाभाविकच उत्पन्न होते. तुमच्यावरून तुम्ही पहा. तुम्हांला एक लुच्चा भेटला म्हणजे तुम्ही त्यापेक्षा दसपट लुच्चे बनता किंवा नाही ! तसेच हे इंग्रजीत एक म्हण आहे की, ममतेपासून ममता उत्पन्न होते तर जशी ममतेच्या पोटी ममता उपजते तसेच सर्व

गोष्टीत आधी आपले मनास विचारून मग दुस-याचा विचार करावा, पण पुरुषाचेजवळ तेही नाही. एखाद्याची बायको वर्षे दोन वर्षे आजारी पडली, तर हे राजश्री ही कधी मरले हो. औषध देऊन कंटाळला असे म्हणायचे. पण बायको कशीही असो, ती जनलज्जेकरिता तरी असे म्हणणार नाही. पण इथे काय ? मुसलमानासारखे सदा पूज्यच; श्रीमंत असले म्हणजे अमीर, भिकारी हुये तो फकीर, बरे आता मेल्यावर तर म्हणे पीर ! तसे हे लग्न झाले नाही तर ब्रह्मचारी, लग्न केले तर घरबारी गृहस्थ; बरे, आता शेवटी सर्व विधी झाले म्हणजे मग संन्याशी; कां झाले ? पण संन्यास घ्यायचा कधी ? तर संध्याकाळी. प्राणोत्क्रम होईल असे वैद्यांनी निदान ठरविले म्हणजे सकाळी, तेही दोन प्रहरी संन्यासदीक्षा घ्यावयाची. तोपर्यंत तुमची या संसाराची आशा सुटत नाही. |

अरे, तुम्ही असे अट्टल हुशार कोल्हे. तरी इंग्रजसरकारचे. ईश्वर असे सदोदित चिरकाल राज्य कायम ठेवो. हा राजा (शककर्ता) झाल्यापासून स्त्रियांना विद्यादान देऊन त्यांची मने नेहमी सर्व मानसिक व व्यावहारिक प्रसंगात धैर्याने राहण्यास पुष्कळ त-हेने बळकट झाली आहेत. त्यामुळे त्यांचे हृदयात जे अज्ञान वसत होते ते जाऊन त्यांना आता आपले बरेवाईट, कोणाशी कसे वागावे; हा संसाराचा गाडा कसा हाकावा, सत्यता, स्वधर्म, पातिव्रत्य याविषयी त्यांना चांगले समजू लागले व यामुळे आपले या भरतखंडाची काही दिवसांनी स्थिती अगदी बदलून जाईल. तरी जे कोणी 'पुणवैभवा'सारखे स्त्रियांचे हाडवैरी आहेत त्यास हे अगदी आवडत नाही, असे त्यांचे एक दोन पत्रातील मजकूरावरून वाटते. कारण आज सरासरी चार पाच महिने झाले असतील. कोणी विजयालक्ष्मी नावाच्या विधवा ब्राह्मण बाईने गर्भपात केला किंवा

मूल उपजल्याबरोबर त्याला तिने स्वर्ग दाखविला. ह्याची चौकशी वगैरे चालू होतीच. तेव्हा कोणी या दोन विधवांचा कैवार येऊन याचा पुनर्विवाह करावा असे पत्र लिहून सरकारासही विनंती केली. त्यावरून 'वैभव'रावास फार राग आला, व इंग्रज सरकारांनी आमचे धर्मसंबंधी कामात अगदी हात घालू नये म्हणून बरीच ओरड केली. 'वैभव' राव म्हणजे कोणी दुसरे आहेत असे नाही. ते तरी पुरुषच; पण भेद इतकाच की पुरते सुधारले नाहीत. पण अडून अडून सुधारले आहेत तर आता युरोपियन लोकात व आपले लोकांत धर्मसंबंधी भेद तो कोणता राहिला आहे ? एक भेद मात्र दिसतो, कोणता म्हणाल तर अजून त्या जातीतील स्त्रियेबरोबर कोणी लग्नासारखा शरीरसंबंध केला नाही. हेच काय ते तेवढे उरले आहे. मग युरोपियन लोकांच्या तुम्ही कोणत्या चाली घेतल्या नाहीत बरे ?

त्यांच्यासारखे पोषाख करू लागलेत. त्यांच्यासारखे किंवा त्यांच्यापेक्षा जास्ती विद्वान झालांत, त्यांचे जे भोजन म्हणजे मांसाहार व मद्य यांचा तर यथेच्छ उपभोग घेत आहात, व त्यांचेसारखे नित्य करण्यास झटत असतांही त्यांनी धर्मात हात घालू नये म्हणून म्हणतां ? आता धर्म तो कोणता राहिला आहे ? पाहिजे त्या ठिकाणी आगीच्या गाडीतून, जहाजातून त्यांच्यासारखे म्हणजे अंगात कोट, डोकींत टोपी, पायात विजार, स्टाकिंग बुट, हातात लेवेंडर शिंपलेला छोटासा रुमाल, तोंडात चुट्टा धरून अगदी थेट साहेब बनून (फेर इतकाच की, ते गोरे नी तुम्ही अबलक घोड्यासारखे धड ना काळे, ना धड पांढरे) पाहिजे ते अभक्ष्य भक्षून जी नाही ती अनन्वित कर्मे करून पुनः आम्ही स्वधर्मरक्षक आहोत असे म्हणण्यास तुम्हांस काहीच लाज वाटत नाही कायरे ?

अरे, ज्या देशांत आपले जातीचे एकही मनुष्य आढळत नाहीत, त्या देशांत आगबोटीत बसून जातां तेथे त्या लोकांबरोबर मिसळून वर्षेचे वर्षे त्यांच्या समागमांत घालून पुनः इकडे परत आल्यावर पंचगव्य प्रायश्चित घेऊन डौलाने पंक्तीत बसायला तयार.

पुरुषांचे प्रायश्चित :

कारे, झाले का ? पंचगव्य प्रायश्चित दिल्याने व एक नाही शंभर आंघोळी करून अंगास गोमुत्र लावल्याने तुमचे अभक्ष्य साठविलेले आतडेसुद्धा धुवून निघाले का ? आतां येथे कोठे धर्म रडतो ? तेव्हा या धर्मात सरकारने हात घालून तुम्ही जो त्यांचे लक्षवधी बाटली मधामृताचा खर्च करितां व तुमच्या भक्ष्यस्थानी आज हजारां हजार गरीब बिचारे आज्ञापुत्रांची, कोंबडे वगैरे अनेक पशुपक्ष्यांची आहुति पडते ते सरकार जर बंद करील तर किती चांगले होऊन धर्माचे रक्षण होईल बरे ? 'पारखा पाय व घराला अपाय हे म्हणणे अगदी रास्त आहे व ते कबूलही केले असते, पण केव्हा की जर तुम्ही या लोकांची कोणतीच चाल न घेता स्वधर्मासच अनुसरून वागतां ! तर मग या दुर्देवी विधवांना कधीच सुदैव प्राप्त होणेच नाही, असे समजून त्या उगीच बसल्या. पण आता काय सगळाच मनु बदलून गेला आहे. राहिले आहे कोणते ? ते लोक तुमच्यापेक्षा लाख हिशाने बरे, ते असे हिडगे चाळे करून आपल्या लोकांची एक तरी चाल घेतात का ? उलटे तुमचे सोंग पाहून हसतात. अरे, गाढवांनो, तुम्हाला एखाद्या दूर देशांतील मनुष्य अगर आपले पूर्वीचे गत झालेल्या पूर्वजांपैकी कोणीही जर पुनः येऊन पाहील तर ही सृष्टी त्याला ओळखूंसुद्धा येणार नाही. कारण आज पाचपन्नास वर्षांत नानाप्रकारचे कौशल्यकला होऊन

साराच बदल झाला आहे. त्यातून तुम्ही त्यांचे कुळांत कुलागार
 उपजल्याने तर फारच फेर झाला. कसा म्हणाल, तर जेथे नेहमी
 पोथी-पुराण ऐकू यावयाचे, तेथे एस्.फेस्. ज्या घरांत साधारण
 आपल्या दज्याला साजेल तसे सामानसुमान म्हणजे गालिचे, लोड,
 तक्ये, पाटपिढे, भांडी आपली तीच ताटवाट्या, समया, मशाली,
 तर त्या ऐवजी खुच्यो, कोच, टेबल भांड्याऐवजी कपसासर, सुया,
 काटे, चमचे, किरोसीन दिवे, कुठे मु, कुठे रीडिंग ल्यांप है झाले.
 वाड्याऐवजी, ते चौक, वीसच्या जाऊन एकदम बंगाली तन्हा. बरे
 चला, यावरू काही जुन्यापान्या सामानावरून कदाचित त्यांनी हे
 आपले नातु किंवा पणतु म्हणून ओळखिर असते. पण पोषाखावरून
 तुम्ही तर कधीच ओळखले जाणार नाहीत. कसे म्हणाल, तर
 पागोट्याकडे पहावे तर कोणते तरी जातिनियमाप्रमाणे बांधलेले
 अगर टोपी, नाही तर दहा हात ते काळे, पांढरे रुमालाचे फडके.
 पूर्वी दहावीस वर्षांमागे, सुतकाळ्यावाचून, अगर तेलंगी लोक वेगळे
 करून डोकीस हे असे फडके कोणी तरी गुंडाळीत होते का ? पूर्वी
 डोकीला हे असे फडके पाहिले की, हा कोणी तरी तेलंगा असावा,
 अगर कोठून तरी याला हुंडी (सुतक) आली असावी, असे म्हणत
 असत. पम आता तर जेथे पहावे तेथे ही फडक्याची पलटण. असो,
 अंगात हाफजाकिट, कोट, घड्याळाचे साखळीचा झोंक पहावा तर
 असेल कोणी. खाली पहावे तो विजार पायांत स्टार्किंग बुट, मग
 वाटते हा कोणी मुसलमान, का पार्शी, का एखाद्या साहेबाचा
 बावर्ची आहे. काहो, हा आहे तरी कोण ? असे त्याला विचाराने
 विचारणे भाग होईल किंवा नाही ? बरे पोषाखाचे असो, जावो.
 तुम्ही नेहमी त्याच्या दरबारी वागतां तेव्हां पोषाख करा तसा, पण
 या पोषाखात बाळांचे चेहरे काय खुलतात ! गोरा असेल त्याला
 काही बरे दिसते. पण जे का कोळशाचे भाऊ असतात, ते तर काय

विचित्र सोंगच दिसते. इकडे पोषाखाचीही मजा. दुसरी गम्मत ही की, साहेबाला एक बाटली दोन दिवस पुरे. पण यांना दर मिनिटास एक बाटली व एक पारव्याची जोडी लागून पुनः आम्ही स्वधर्मनिष्ठ म्हणून आमच्यात परका पाय नको असे म्हणतात, याला काय म्हणावे ?

अरे, ज्यांनी तुमच्या देशास देशाची व मनुष्यास मनुष्याची कळा आणून मनुष्य करून दाखविले. पूर्वी तुम्ही माणसेच होता, पण अगदी विद्याहीन मूर्ख, जसे राक्षस तेवडे, मारावे नी मरावे, हेच तुम्हाला ठाऊक होते. मराठेशाईत जे बेबंद होते ते बंड मोडून तुम्हास विद्यादान कोट्यवधी रुपये खर्चून दिले. नानाप्रकारचे कलाकौशल्य, कायदेकानून ठिकठिकाणी कचेच्या दरबार करून सर्व स्वस्थता राखिली. डोंगर फोडून आगगाडीसारखा महाम विशाल अग्निरथ त्यातून जाण्यासारखे मार्ग पाडिले. कधीकाळी व्दापारयुगात अजिंठा, कारले नाशिका जवळ हे माझ्या माहितीतले; पण पृथ्वीतलावर अशी लाखो लेणी आहेत, ती पांडवांनी अज्ञातवासांत फिरत असतांना कोरिली, असे हल्लीचे लोक म्हणतात. तरी ते पांडव ती द्रौपदी पाहिली कोणी. पण आता हे शककर्ते बरीक खरें पांडव आहेत. पोथींत, रामविजयांत इंद्रजिताने हवन करून अग्नितून रथ काढला होता असे श्रीधरस्वामीने लिहिले, पण तो रथ या सध्या चालू अग्निरथाप्रमाणे अगणित ओझे नियमित वेळी नियमित ठिकाणी वान्यासारखा मेऊन पोचवीत नसेल. असे अनेक प्रकारचे अद्भुत चमत्कार जितके वर्णावे तितके थोडेच. रात्रीस सोन्याचे गोळे पाठीशी बांधून चालले जा. कशाची भीति नाही. असे जे हे सरकार त्याने तुमच्याकरितां तर सारेच सुखोपचार केले आणि त्यांनी या धर्मात हात घालून, अबलांस

सबला करून त्यांना तुमच्या या पोकळ धर्मरूप यातनेतून त्यांनी न सोडवावे तर मग कोण सोडवील बरे ?

‘वैभव’ राव म्हणतात की, “आजपर्यंत सरकारने जे जे कायदे केले, ते ते केवळ चंचुप्रवेशाप्रमाणे केले. तेव्हा या त्यांच्या लिहिण्यावरून तुम्ही राजद्रोही कृतघ्न आहांत. ‘विधवांचे केशवपन केले तर बावनखणीसारखा शेकडों गृहशाला व विजयलक्ष्मीच्या थाटासारखे खटले तोंडण्याकरिता सरकारला नेक नवी नवी कोर्ट तयार करणे प्राप्त होईल.’ तर बावनखणीसारख्या गृहशाला बांधण्याऐवजी सरकारास एकएकीकरितां एक एक लहानसे गोजिरवाणे घरच बांधावे लागेल, व तुमच्याकरितां बरीच मोठे टोलेजंग कारागृह करणे भाग पडेल. कसे म्हणाल तर जिचा जिचा सरकार पुनर्विवाह करून देईल ती ती त्या लहानशा गृहराष्ट्रांत आपल्या नूतन पतीबरोबर आनंदात राहून सरकारास आजन्मपर्यंत कल्याण इच्छील व त्या विशाल चिरेबंदी कोटांत ह्या व्याघ्ररुपी कामांध मद्य प्राशनाने धुंद व मांसाहाराने तुंद झालेल्या बोकडास नेऊन सांठवील, तर सरकारास थोड्या खर्चात लक्षवधी नरपशंपासून कामे घेतां येऊन, गरीब बिचारे बैल, हेले, घोडे व गाढव यांना आता सांप्रत जे कष्टामुळे हाल सोसावे लागतात, ते न लागून सरकारास पुण्यप्राप्तीची व आपला खजिना भरण्याची एक पर्वणीच येईल.

एकदा आईबापांनी कन्यादान करून तुमचे हातावर पाणी सोडले म्हणजे झाले. मग, ती ते सोडतात, त्यांना अंतरते. अहाहा, जे आईबाप जन्मल्या दिवसांपासून त्या मुलीस काळजाचे घडाप्रमाणे आपल्या शक्तिसामर्थ्यानुरूप लाडानें, कौतुकाने लहानाची मोठी करितात, तिला चांगले सुस्थल मिळावे म्हणून ते किती झटतात, तिचे सासूसा-याची खुशामत करून यांनी आपले

मुलीस फक्त याहून चांगले ममतेने वागवावे म्हणून त्याची किती मर्जी राखतात; पण तिचे प्रालब्धाने बरे मिळाले तर बरे नाही तर मग काय ? जन्मभर ती आईबापाचे जिवास करवत ! जिला ज्या आईबापांनी कधी एक पांच बोटाची चापट दिली नसेल तिच्या पाठीत तुमच्या हाताचे सपाटे बसत असतील तेव्हा तिचा व त्यांचा जीव कसा होत असेल ? आता याविषयी सर्व कच्ची हकीकत लिहू गेले तर एक रामायणच होईल. बाहेर तुमची कृति केवळ जशी खाली फाटली घोंगडी पण वरती लाल भरगच्च कीनखापाचे आस्तर याप्रमाणे असती. तिला तुम्ही उभी सोन्याने मढवून जरी एका मोठ्या रत्नखचित मंदिरांत ठेवून तिच्याशी ममतेने न वागलात, तर तिला कसे वाटून दुःख होत असेल व होते हे प्रत्यक्ष अनुभवांचून सांगणे कठीण. असो.

स्त्रिया निरंतर या संसारात नानाप्रकारचे कष्ट, हाल, तहानभूक, जाच, हाणमार सोसून, फक्त एक तुमच्या गोड शब्दाच्या भुकेल्या असतात. तुम्ही कमावून आणणार पण त्याची पुढे सर्व व्यवस्था लावून, तुमचे मर्जीप्रमाणे वागून सदासर्वदा अर्ध्या वचनांत आज्ञांकित राहून या शरीराचे रति रति तुकडे हाडाचे मणी व रक्ताचे पाणी होईपर्यंत अतोनात कष्ट करून, सदा तुमच्या मुखाकडे नजर. तिच्याकडे पाहून जरा तुमची खुषीत हासून दांतखिळी उकलली म्हणजे तिला त्या आनंदापुढे त्रिभुवन ठेंगणे वाटते. पुनः हे असे कष्टाचे ओझे उचलण्यास आणखी नवे नवे काम शिकण्यास व करण्यास तिला उल्हास येतो. हे तुम्ही आपल्यावरून पहा. तुम्ही म्हणता न की, 'अमृतं स्वामीगौरव'. तिने जर कांही एखादे सुरेख शिवणकाम तयार करून तुम्हाला दाखविले, अगर एखादे नाजूक पक्वान्न निगुतीने करून वाढले, ते वेळेस 'वा भले शाबास ! हे तू स्वतः केलेंस ना ! अग, इतकी

मेहनत नको करूं. तुझी पाठ अगर डोळे दुखतील. मुलाचे हाल करू नको नी वैद्याचे दार पहावयास लावू नको. चांगले सुखाचें रहा. अगर एखाद्याने आपले मित्राजवळ, स्नेहमंडळांत मी फार नशिबवान आहे की, मला घरांत काही पहावे लागत नाही. घरी आपले नेऊन टाकावे मग कांही करो. आमच्या घरचेसारखी दुसरी सापडणे कठीण.' असे इतके ममतेने व भूषणाचे शब्द तिच्या कानी पडल्याबरोबर ती तो लहानपणापासून जाच, व तुम्हीही तिला कित्येक वेळ लाथाबुक्या मारल्या असतील, शिव्या दिल्या असतील तें सर्व विसरून त्या स्वामी गौरवांत, आज मजसारखी भाग्यवान या भूतलावर दुसरी कोणीच नसेल, असे मानून किती बरे तिचे अंतःकरण सदद होत असेल. तेव्हा असे तुमचे इतके क्षुल्लक प्रीतीचे अतुर असूनही त्यांस नानाप्रकारचे निंद्य विशेषण दिले, तेव्हा हे त्यांचे प्रालब्धन म्हटले पाहिजे.

विवाहित स्त्रियांची अवहेलना :

अहारे दैवा ? काय रे तुझी विचित्र गती ? कोणाला तरी कळली असेल काय ? अरे, आजन्मपर्यंत बटकीप्रमाणे ताबेदारीत राहून सदासर्वदा नव-याची मर्जी अति नाजूक, ताजव्याचे काट्यासारखी तोलून, घरातील सर्व मनुष्याचे जे नाही ते सर्व बोलणे व कष्ट सोसून, सदोदीत भाड्याचे बैलासारखे राबून हरिणासस्यासारखी रात्रंदिवस जनांची, घरच्यांची भीती बाळगून वागत असतांनाही स्त्रियांना एक शब्द बोलण्याची, अगर चिमटीभर दाण्याची सत्ता नसावी काय रे ? अहारे, विधात्या, त्यांचे ललाट पटावर कशेरे शिक्के मारिलेस ? अरे, त्यांना असे करणे होते तर तू त्यास उपजतच मारून टाकतास तर तुला आज लक्षवधि शिव्यांच्या लाखोल्या कशाला मिळत्या बरे ? कोण वाहतो बरें ?

अहारे, धन्य तुझी, तू आपल्या स्वजातीला सर्वोपरी मोकळ्या
ठेवून या स्त्रियांना कसे पाशबद्ध केलंस ? यावरून तुला
देखील पुरुष जातीचा अभिमान आहे ना ?

अरे, तुम्ही देव ना ! अरे, पुरुषाला तशीच स्त्रियांना तूच निर्माण
केलेंस ना ! तर त्यांना सुख व यांना दुःख अशी निवडानिवड का
रे केलीस ? बाबा तू तर करून चुकलास. पण त्यांना सोसणे
भाग झालेरे झाले.

स्त्रियांना पुष्कळ त-हेचे दोष दिलेले वाचण्यात व रोजच्या
वहिवाटीत ऐकू येतात. पण जे दोष स्त्रियांचे अंगी आहेत तेच
पुरुषात अजीबात नाहीत काय ? जशा बायका लबाडी करितात
तसे पुरुष करीत नाहीत काय ? चोरी, शिंदळकी, खून, दरोडे,
दगाबाजी, सरकारी पैसा, लाच खाणे, खऱ्याचे खोटे, खोट्याचे खरे
करणे यातून एकही अवगुण पुरुषात नाही काय ? जे वेळेस कैकैईने
श्रीरामचंद्रजीस चौदा वर्षे वनवासात ठेवून माझे भरतास अयोध्येचे
गादीवर बसवावं म्हणून दशरथराजास सांगितले तेव्हा त्या
अध्यायात स्त्रियांविषयी बरेच लिहिले आहे. पण ते वेळेस त्या
युगातील पुरुष तरी किती सत्यवादी होते. ते एकदा वचन दिलेले
कधी फिरवित नसत. कधी वचनाला ढळत नव्हते. हरिश्चंद्राने
स्वप्नात ब्राह्मणाला दान केले तेव्हा विश्वामित्राने अतोनात
छळीले. शिबीराजाने कपोत पक्ष्याबरोबर आपले सर्वांगाचे मांस
काढून ताजव्यांत तोलून दिले. यौवनाश्वरराजाने सत्त्व राखण्यासाठी
आपले उभे शरीर श्रीकृष्ण परमात्मा द्वारकाधीस यांना करवताने
करवतून दिले. तसेच राजा दशरथाने कैकैईचे वचन केवळ
सत्यतेची बाणी राखण्याकरितां श्रीरामचंद्रजीस वनवासात पाठविले.
असे ते सत्यवादी होते. म्हणूनच ते वेळचे लोकांनी ते हट्ट कायम

केलेत. एक स्त्रीहट्ट, दुसरा बाळहट्ट, पण स्त्रियांचा हट्ट किती व कशा रीतीने पुरा होतो हे सांगता येत नाही. एखादीने जर हट्ट केला तर, लाकडाखाली पाठीचे साल निघून, त्या हट्टाची वर्षे सहा महिने आठवण राहण्यापुर्ती बेगमी होती. असा आता स्त्रीहट्ट या मासल्याचा आहे. तेव्हां हट्ट करती कोण ? एकीची पाठ पाहिली की पुरे ? असो, तरी एकच ओवी येथे घेतली म्हणजे सारांश लक्षात येईल.

ओवी

स्त्री केवळ कु-हाडी । सबळवृक्ष तोडी ॥

प्राणी नडिले लक्षकोडी । मूर्तिमंत भवव्याधि कामिनी । जाणपा

॥१॥

श्लोक

आवर्तः संशयानामविनयभुवनं पत्तनं साहसानां ॥

दोषाणां सान्निधानं कपटमयतरं क्षेत्रप्रत्ययानां ॥

स्वर्गद्वारस्यविघ्नं नरकपुरमुखं सर्वमायाकरंडं ।

स्त्रीयंत्र केन सृष्टं विषयममृतमयं प्रणिनां मोहपाश ॥२॥

आता इतके दोष त्यांचे माथ्यावर शेकून तुम्ही सदगुणाचे पुतळे झालात ! स्त्री जर कु-हाडीसारखे तुमचे पुण्यवृक्ष तोडिते, तर अशा या प्राणघातक कु-हाडीस प्राणांपेक्षा चाहून तिचे पोषणार्थ तुम्ही आपले जन्मचे जन्म कां ताबेदारीत व हरएक प्रकारचे व्यावहारिक कामांत बैलासारखे राबून घालविता, तुमच्यापेक्षां बैल बरा. त्याला त्याची स्वतःचीच काळजी मग तिकडे कांही होवो.

प्रथम स्त्रीरूप यंत्रामध्ये जागण-मरणापेक्षां बलिष्टता आहे तर तिजपेक्षां बुद्धीच्या मानाने तुम्ही जास्त बलिष्ट आहा. तुमच्या बुद्धिबळाने तुम्ही काय एक केले नाहीं बरें ? जें अघटीत करून

दाखविले. तुम्ही जे महापराक्रम केले तेथे स्त्रीजातीची बलिष्ठता किती ? कांहींच नाही. दुसरे, स्त्रिया अनेक संशयाचा परिभ्रम-भोवरा हे खरे ! कारण त्या अशिक्षित असल्यामुळे हरएक प्रकारचे संशय त्यांच्या मनात वास करितात. तरी त्यांच्या मनातला संशय फक्त त्यांच्या संबंधापुरताच असतो. पण तुमच्या मनातले संशयाचे चक्र पाहू गेले, तर त्यावर नजर सुद्धा ठरणार नाही. तुमची मने नानाप्रकारची, देशी व परदेशी मानसिक व व्यवहारिक दगाबाजीने अगदी संभ्रमित असतात. आज अमक्या सावकारास अशी थाप देऊन या रीतीने त्याचे जवळून एक हजाराचा तोडा उपटावा. त्या अमुक जहागिरदारास असे कळवून त्याकडून कसे तरी चार पाचशे हबकावे. आज साहेबाला असे सांगून त्या अमूक खटल्याचा निकाल अमुकतर्फे करावा. तो खोटा दस्तऐवज आज नोंदवून आणावयाचाच. आज ती फलाण्याची मोठी नखरेबाज, मोठी नाकाने कांदे सोलती, तिला कसे तरी एकदा गाठावयाचेच; वे हे पहिले लचांड तोडून एकदाची ती पीडा टाळून टाकावयाचीच ! तेव्हा अशा प्रकारचे संशय स्त्रियांच्या मनात कधीच येणार नाहीत. तरी या जगातील सर्व स्त्रिया प्रखर सुर्याच्या तेजाप्रमाणे सतेज, अंतर्बाह्य गंगाजलाप्रमाणे निर्मळ आहेत असे मुळीच नाही. पण सर्व पृथ्वीलोकातील स्त्रिया गोळा केल्या तर तुमच्यासारख्या संशयाच्या भोव-यात सापडलेल्या शेकडो दहा सापडतील. पण तुमच्यात एक देखील या भोव-याने वेगळा सापडणार नाही.

तिसरे, स्त्रिया उद्धततेचे केवळ गृहच. यात आपली जाती काय कमी आहे ? वजन करू गेले असता शंभर दीडशे तोळे पारडे खालीच जाईल. तिथे स्त्रिया अविचार कर्माचे नगरच, तर स्त्रियांचेच हातून अविचार घडतात ? आणि तुम्ही पाजी बेईमान, भरवसा देऊन केसांनी गळा कापणारे जे तुम्ही, त्या तुमच्या हातून

कधीच अविचार होत नाही ? तुम्ही अगदी विचारमंदिरे ! आहारे शाबास ! अरे, महापढीक शहाणे व विचारी असून तुमच्या हातून न भूतो न भविष्यति, असे अविचार घडून व रोज घडत असतांनाही तुम्ही मोठे विचारी म्हणविता याला काय हाणावे ?

स्त्रिया केवळ गोठणातील ईश्वराप्रमाणे मूर्ख. त्यांना न लिहणे ना वाचणे, म्हणून का ईश्वराने त्यांना काहीच बुद्धी दिली नसेल काय ? तरी त्या अविचारी असूनही तुमच्यापेक्षा बच्चा. तुम्ही शहाणे आहात खरे. पण इकडे कारागृहात जाऊन पाहावें तो पाय ठेवण्यास देखिल जागा मिळत नाही, इतकी तेथे आपल्या देशबांधवांची दाटी असते. तेथे काय सर्व शाहाणे. कोणी खोट्या नोटा केल्या म्हणून, कोणी लाच खाल्ली म्हणून * कोणी कोणाची बायको पळवून नेली, कोणी बंडात सामील, कोणी कोणाला विषप्रयोग केला, कोणी राजद्रोह केला, कोणी खोटी साक्ष दिली, कोणी तोतया राजे बनून लोकांस बुडविले, कोणी खून केले ही अशी अशी विचाराची मोठमोठी कामे केल्यावरून सरकारने तुम्हाला मोठ्या आदराने या सुंदर बंदीशाळेसारख्या रंगमहालात जागा दिली ! पण अविचारी कोणते कार्ये स्त्रियांच्या हातून घडतात बरे ? असे किती कारागृह बायकांनी भरलेत दाखवा ? जेथे तुमची दोन तीन हजारची मंडळी, त्यात फार झाले तर शंभर स्त्रिया निघणार नाहीत. स्त्रियांचे हातून मोठा अविचार कोणता ? तर परद्वार हेच काय ते मेरूचे शिखर व याचे पायीच त्याचे हातून अविचार होतो. पण जी पदव्दार करते तिच्या मनात ही दृष्ट वासना उत्पन्न करण्यास आधी पुढे पाऊल कोण टाकतो बरे ? ती किंवा तुम्ही ? स्त्री कितीही निर्लज्ज असली तरी ती होऊन कधी परपुरुषांचे गळ्यात पडणार नाही, ही अगदी खात्री. स्त्रियांना सर्व जागिक सुख म्हणजे आय ? एक कर प्रथम मनासारखा नवरा. अत्यंत प्रीती करणारा. त्याचे तिचे एक चित्त

असेल तर ती दरिद्र असू द्या. झोपडीत अन्नवस्त्राचे हाल, जांच सर्व प्रकारचे हाल वनवास सोसून, फक्त तया एका प्राण्यावर नजर देऊन दुःखात सुख मानून या कृत्यास कधीच प्रवृत्त होणार नाही. बरे हेही कृत्य म्हणजे

* अरे, पहा सरकारांमी तुम्हा सरकारचे काम इमानाने करावे म्हणून तुम्हाला तुमची योग्यता, विदवता पाहून दहापासून शंभर, दोनशे, तीनशे, चारशे, पाचशे, सातशे, हजार, दीड हजारापर्यंत दरमहा पगार करून तुमच्यावर अगदी पक्का भरवसा ठेऊन, स्वस्थ तुम्ही म्हणता ते म्हणणे कबूल करून फक्त कागदावर सह्या करण्याची काम ठेवितात. यात काय त्याचा अपराध ? पण तुम्ही तो पगारही घेऊन श्रीमंतापासून तसेच गरीबापासून, रोख रुपये, घोडे, गायी, म्हशी, कापड, सोने, भांडे निदान काही ना काही तर जोडे देखील घ्यायला कमी करीत नाही. यावरून तुम्ही राजद्रोही बेईमान नव्हे काय रे ? अरे, कोठून काही जरी नाही मिळाले, तर एक दिवसाचा शिदाच. कोठून जांबच, उसाची दोन कांडीच, कोठे थोडासा गुळच, कोठून एक लाकूडच, कोठे नुसते जोधळ्यांचे भूसच, कोठून काहींना काही पण विचकल्यावाचून तुम्ही त्याला जाऊ द्याल ? छे, असे कधी होणार नाही. असे तुम्ही सदा भिकारी. अरे, असे तुमचे सर्व गुणवर्णन करू लागले, तर कागद ठेवण्याला जाग मिळणार नाही. हे सर्व सृष्टितील कागदाने भरून जाऊन, शाई करता समुद्र आटून जाईल, व लोटण्याला-सण्याकरिता सुतार ठेवावे लागतील ! असो.

२८/ स्त्री-पुरुष तुलना

मोठे अविचाराने, मागे कधीच घडले नाही असेही नाही. तुम्ही शास्त्राचे बळाचे उड्या मारता. पण शास्त्रात जो घोटाळा आहे तो आता सामंत नाही. पूर्वी एक राजा मेला, आणि त्याच्या पोटी

पुत्रसंतान नसेल तर त्याच्या राणीने जो मनास आवडेल त्या ऋषिपासून वंशवृद्धी करावी. मग राणीसाहेबांनी त्याला दहा मुले होईतों ठेवून घेतले हाणून काय झाले ? मग यात काय झाले ? हे नाही का परदवार ? हा व्यभिचार नव्हे का ? हे सशस्त्र झाले का ? असे करण्यापेक्षा दुसरे लग्न करण्याची जर चाल चालू ठेविली असती तर त्या राज्याला दुप्पट बळकटी येऊन आज लक्षवधि लहान लहान मांडलिक राज्ये, जहागीर, इनामे, देशमुख्या वगैरे बुडून आपला देश भिकारी झाला नसता. कित्येकांना औरस वारस नसल्यामुळे त्याची सर्व जिनगी सरकारात जाऊन सरकार खजिन्यात पडली. कित्येक ठिकाणी सर्वच बायका बोडक्या झाल्या, त्यांचा बाजार पहाण्याला कोणीच नाही, तेव्हा तुझी तेथे टोळासारखे पडून सफाई सत्यानाश करून सोडलात. अरे, ज्याच्या पायाला माती लागत नव्हती अशा राजेवाड्यांच्या राजागणा देवांगनासारख्या रुपवत्या होत्या; पण या तुमच्या अधाशी मतलबामुळे त्या भिकेस मिळून देशोधडी लागल्या. तेच त्यांना दुस-यांने लग्न करण्याची मोकळीक असती तर अशी त्यांची दुर्दशा होती का ? कधी न होती. एकदा नवरा मेला की बसले मग शिळेसारखे. एक प्राणी जातो; पण त्याच्या करता चार, पाच, दहा जिवांची दशा होऊन माती मिळतात. पहा, एकीला पोर न झाले की दुसरी, तिसरी, चौथी चाललीच संख्या वाढत. मराठ्यात, देशमुखात पहा, एकाएकाला चार, पाच, निदान, तीन बायकाला तर खोटच नाही. एखादे दिवशी बुवांनी स्वर्गाचा रस्ता धरला की, एकदम जितक्या असतील तितक्या बसल्या मग कपाळाला बडवीत. मग इकडे वंश असो, का नसो, असो ! स्त्रियांची मने फार हलकी व अल्पसंतोषी असतात. तुमच्यासारख्या, नित्य आपल्यास मोठा हद्द व पैसा कसा मिळेल, लोक आम्हाला मानमान्यता

देऊन, या गोमाजी कापसे' असे कधी म्हणतील. नाना प्रकारची अशा आपल्याच घमेंडीच्या अनेक विचारांत बायका गुंतत नसतां आणि असाध्य कर्त्य साधण्यात आपले आयुष्याचे आयुष्य घालवीत नसता तुम्ही नामनिराळे होऊन अविचाराचे ओझे स्त्रियांचेच माथी मारता याला काय म्हणावे ?

क्रूरतेलाही लाजवणारे पुरुष :

पाचवे सकलदोषांचे निदान. सकलदोषाचे निदान प्रथम तुम्ही. तुम्हीच स्त्रियांना दोषपात्र होण्यास कारणभूल होता. एका, कित्येक बाप आपल्या नक्षत्रासारख्या दहा अकरा वर्षांच्या मुली ऐशी नव्वद वर्षाचे श्रीमंत म्हातान्यास रुपयांची थैली घेऊन व त्याचे श्रीमंतीवर ननर देऊन, नवरा मेला तरी चिंता नाही, हिला पैशाला तर काही कमी नाहीना ? दोन दिवस खाईल, पिईल, लेईन, नेसेल. एक नवरा नसला तर काय चिंता आहे ?' असे म्हणून वाघाला जशी बकरी द्यावी त्याप्रमाणे बेधडक देतात. अरे पण जे खरे सुख, खरी ममता, ज्या लेण्यानेसल्याने ज्याला आनंद, तो तिचे कौतुक करणार, तिला प्राणापेक्षाही वाहणार, तो तर गेला. मग तिला हे जग असण्यासारखेच. तिला ते कोरडे सोहळे कशाला रे ? पूर्वी सती ** जात ते बरे होते. एकदाचे त्याचे बरोबर आपलीशी राख केली म्हणजे सरले. या जगात बायकोवर जसा नवरा प्रीती करील तशी आई वेगळी करून कोणी दुसरे करणार नाही, हे अगदी खास. पण जिला हे दोन्ही अंतरतात तिने मग कोणाचे बळावर हे तरुणपणाचे प्रज्वलित इंगळ पदरात वागवून दिवस काढावे बरे ? असो; फक्त द्रव्यावर नजर देऊन मुली अशा ठिकाणी देतात त्याची अशी स्थिति.

कोणी सवतीवर मुली देतात. पण सवतीसारखे स्त्रियांना निरंतर काट्याप्रमाणे सलणारे दुसरे शस्त्रच नाही. नव-याने अमळ एखादीकडे जरा नीट न्याहाळून पाहिले तर बायकोची तळ आग मस्तकात जाते. हा तर नुसत्या पाहण्याचा प्रकार ! मग अगदी धडधडीत लग्नाची म्हणा अगर ठेवलेली म्हणा, बाहेर अगर घरात जर ठेविल तर ते तिला कसे सहन होईल बरे ? बरे, त्यातून दोघीला समसमान वागविणारे मुळीच सापडणार नाहीत. कारण दागदागिने वस्त्रपावर्ण वगैरे प्रकारात बरोबरी पाहिजे तितकी ठेवील; पण एकसारखी दोघीवर प्रीती राहील का ? कारण प्रीती काही आंबा, जाम नाही म्हणून वाटून घेता येईल, प्रीती ही केवळ दुधाप्रमाणे आहे. दूध एकदा नासले म्हणजे जसे त्याचे फिरून दुध होत नाही तशी ही प्रीती एकदा फाटली म्हणजे ती पुनः कधी जुळत नाही. तितक्यातून कोणाचीच काय नव्या जिनसेवर स्वाभाविक आवड असतेच. फार दूर कशाला, तुमच्यातून

** मग पुण्यास सार्वजनिक सभा आहे ना त्यांनी स्त्रियांवर मोठाच उपकार करून जे दर सहा महिन्यांनी का वर्षांनी पुस्तक निघत असते त्यामध्ये मोठ्या डौलाने लिहले होते की, 'सरकारने स्त्रियांना सती जाण्याची मोकळीक देईल तर बरे ?' पण स्त्रिया सती जाऊन तुम्ही त्यांच्या मार्गे गवण्या वळायला का रहाता ? तुमच्या बायको मेल्या, म्हणजे तुम्ही त्यांच्या बरोबर का सती जाऊ नये बरे ? तुमच्यापेक्षा ती सती गेल्याने फार नुकसान होईल; कसे म्हणाल तर, ती मेली म्हणजे मागे तिची लहान मुले असतात. त्यांना कोण सांभाळावे ?

अरे, म्हण आहे, "घोडेफेरता बाप मरावा, पण राहटाने सूत कातणारी आई मरू नये." बाप जर मेला तर ती आई पाहिजे तसे

दुःख सोसून पोशील; पण तुम्ही आज ती मेली की उद्या दुसरी करून त्या मुलास देशोधडी करता. करता की नाही हे ? पहा रोज बॉब ऐकू येतेच. याकरिता बायकोच्या आधी तुम्हालाच त्या कुंडात टाकावे. कोणा एकाचे बायकोने त्याच्या देखत दुसऱ्या पुरुषाकडे जरा रोखाने पाहिले की, त्यांचा काय विस्तवाप्रमाणे संताप होतो. त्याकरिता तिची जनात किती फजिती करिता, तिला मारहाण किती होते, तिजवर जास्ती किती असते. तसे तुम्हाला का नसावे ?

तुम्हाला नुसते पाहणे सोसत नाही तर तिचे उरावर ही जिवंत जळत शेंगडी तिला सोसेल का ? अशा सवतीवर कोणी मुली द्याव्या का ? कोणाला लेकी फार असल्यामुळे आल्या वरास देतो. मग तो कसा का असेना ? कोणी धादांत कुलांगारास दृष्टीने पहात असतांनाही तेथेच मुलीला लोटितो. कोठे नवरा कुरूप, दुर्गणी, हीनवर व अतिशय जाच, हाणमार, फार जप्ती, खाण्यापिण्याचे हाल अशा आपेष्टा करणारा असला तरी त्याच्या स्वाधीन कसाबाच्या हाती गायीप्रमाणे कोणी आपल्या मुली करितात. त्या अपेष्टा येथे लिहिल्या तर गाडाभर कागद पुरणार नाहीत, तेव्हा या अशा कारणामुळे जर स्त्रिया निघून गेल्या तर तो दोष कोणाचा ? त्या बापाचा का लेकीचा ?

आता दागदागिन्याकरिता किंवा फक्त मनाचे खुषीकरितां, सर्व सुख, त्यातून मुख्य नवरा मनासारखा असूनही, अशी निंद्य कामास प्रवृत्त होणा-या फारच थोड्या सापडतील. आता तुम्ही म्हणाल की, राजाचे येथे का सुख कमी असते ? मग त्यांच्या बायका का हुजरे बिजरे ठेवितात ? पण मोठे श्रीमंत व राजे यांचे येथे, ते जातिनिशी अतिशय दुर्वर्तन करणारे असून वर्ष वर्ष सहा सहा महिने त्यांना घरची राणी किंवा बायको हिचे दर्शनच नसते.

हयामुळे बायकांना किंवा राण्यांना सुख म्हणून अगदी नसते. मग त्यांनी काय करावे ? तेथे तर त्या सदा ऐश्वर्यात, सुखात, खाण्यापिण्याविषयी तर पहाणे नकोच. मग त्यांनी त्या कुसुमचापास कोणत्या रीतीने आवरून धरावे ? 'आई जेऊ घालीना, बाप भीक मागू देईना.' असे जेव्हा होते तेव्हा मग त्या डुकरीसारखे शेतखान्यातून तोंडे खुपशितात. हा एक प्रकार. पण या दोषास त्यांना कारणभूत तुम्हीच. तुम्हीच जर एकपत्नी व्रताने वागता तर त्या असे कशाकरिता करित्या बरे ? आता दुसरा प्रकार. सर्व सुख अनुकूल असूनही काही बायका फसतात. पण ते केव्हा ? तुम्ही आपले स्तुतिपाठ तिचे कानात युक्तीप्रयुक्तीने सांगून हावभाव दाखवून, 'महाराज, सरकार, मी आपला दास, गुलाम, चाकर आहे. एकदा मजकडे प्रेमाने अवलोकन करा. मी आपल्या एका शब्दाचा भुकेला आहे. मी तुम्हाला कंठातील माळेप्रमाणे वागवीन. तुमचे अर्थ वचनात राहील, पालखीत बसवीन, पायाला मळ लागू देणार नाही, जोडा दातात धरून फिरेन.' अशी जेव्हा तिची नित्य पाठ पुरवीत असाल. तेव्हा बिचारी ते तुमचे मृगजलाचे बोल खरेच अमृतनिधी आहेत असे समजून टाकिते उडी.

येथे तुम्ही आडवाल की, एक फसली, तिची दशा पाहून मग दुसऱ्या ते तिचे प्रत्यक्ष हालवनवास पहात असताही का उड्या टाकित्यात ? तर तितके मन आवरून धरण्यास ईश्वर जवळ असला पाहिजे. कारण संगतीचा जोर फार असतो ? जे आपणास ज्ञानाचे सागर असे म्हणवितात ? ते नाही का नित्य कोणत्याही प्रकारचे साहस करण्यास धजत ? एकाने केले तर दुसरे मुळीच न करत तर आज लक्षवधि प्राण्यांचे उपजीवन दरबारी संबंधाने झालेच नसते.

अरे, तुम्ही काय महा ठक, तुम्ही विजेलादेखील सोडले नाही. तेथे यःकश्चित् बायकांची रे कथा काय ? टाळी दोहो हातांनी वाजते खरी, पण त्यातून उजवे हाताचा जोर जास्त असतो.

कित्येक श्रीमंत गृहस्थ आपल्या लाडक्या लेकीचे फक्त लाडाकरिता व आवडीकरिता एखादे गरीबाचे मुलाबरोबर लग्न करून ते जोडपे जवळच बाळगितात. पुढे जोपर्यंत तो उभयता अज्ञान व असमंजस असतात तोपर्यंत बरेच चालते. एकदा जरा चांगले समजू लागले म्हणजे ही बया श्रीमंताची, सदा ऐषआरामीत वागलेली चतुर हुशार, नी बाबा म्हणजे जन्मकरंट्याचे, ऐषआराम, चतुरता, हुशारी यांच्या बापाला ठाऊक नव्हती, ती यांना काही पूर्वपुण्याईने मिळाली असते. पण त्या ऐश्वर्यासारखी वागणूक यांना कोठून येणार ? हे जन्मदरिद्री ताकाबरोबर शेवया खाणार. कुलहीन गाढवाला रोज दोन वेळ खरारा करून व दहा शेर दाणा देऊन वर कलाबतु, जीन, कलगी, गेंदजोडी घालून जरी सजविले, तरी ते खानदान, रोडक्या व अगदी शरपंजरी पडलेल्या घोड्याची बरोबरी करील काय ? तेव्हा तिला तो न आवडून, ते केवळ शालजोडीला रकट्याचे ठिगळ याप्रमाणे होऊन पुढे जे प्रकार होणे ते होतात. ते येथे लिहून दाखविणे नको. रोज जे धिंडवडे होतात ते ते दृष्टीस पडतातच. तो बापाचा लाड तिला जन्मभर कामी येतो का नाही बरे ? तेच पहिल्याने योग्य वर योजून जर देते तर त्यांना उभयतांना आनंदात नांदतांना पाहून किती सुख होते बरे.

तुम्हाला जशी वाईट, कुरूप, दुर्गणी, घाणेरडी, गावंढळ बायको आवडत नाही. तसा बायकोला, तरी या मासल्याचा नवरा आवडेल का ? जशी तुम्हाला बायको चांगली पाहिजे, तसा तिला चांगला नवरा नको का ? अरे, तुम्ही लहान असून तुमचे आईबाप गरीब अगदी भिकारी असतात, तेव्हा त्यांना त्या दरिद्रावस्थेत

मुलाचे लग्नाची मोठी काळजी असते. ते वेळेस कर्ज (ऋण) काढून कसे तरी तुमचे लग्न करून देतात. त्या वेळेस चांगली सुरेख मुलगी तुमच्या वाट्यास कोठून येती ? तेव्हा जरी घुबड असली तरी तुम्हाला तीच अप्सरा वाटते. पुढे तरी विद्या सरस्वती प्रसन्न होऊन मोठा हुद्दा मिळाला, म्हणजे मग या पहिल्या बायकोची लाज वाटते. तुम्हाला पैशाचे बळाने बायको म्हणजे काय माल, असे वाटते. जसा एखादा गडी, चार रुपये दरमहा देऊन स्वयंपाक करण्याकरिता अगर घर सांभाळण्याकरिता ठेवावाच लागतो की नाही ? त्याप्रमाणे एकदाच हजारबाराशे खचून ही एक सत्तेचीच बटीक विकत घेतली असे तुम्हास वाटू लागते. अरे, तुमची तुमच्या कुत्र्यावर अगर घोड्यावर जी प्रीती असेल तितकी बायकोवर नसते. बायको म्हणजे काय एक घरचा सोपा, अडगळ. तिला कोण पुसतो ? तिची कोण काळजी घेतो ? जशी एक घोडी मेली तर तुम्हाला दुसरी घेण्यास वेळ लागत नाही; तशीच दुसरी बायको करण्यास तुम्हास आयास पडत नाहीत. एक मेली तर दुसरी तयार. गरीब असला तर तिला काही जपतो. कारण त्याला ठाऊक असते की, ही मेली तर दुसरी मिळणे कठीण. पण श्रीमंताजवळ ते देखील नाही. श्रीमंत तर रोज नवरे होण्याला तयार असतात. पण त्यांच्या बायका नेण्याला यमराजाला रोज रिकामपणच नसते. नाही तर तुम्ही दिवसातून तीनदा नवरे व्हाल, यात संशय नको. असो; तेव्हा तिला ही माझी बायको म्हणून म्हणण्यास अगदी जिवावर येते. मग काय आधी कोणी लौकर जोराने आपासाहेब बाबासाहेब झाले; म्हणून त्या वैभवाला साजण्याजोगी स्त्रीही असावी असे वाटून मग त्या लग्नाचे वेळचे तुमचे चाळे पहावेत. असे बायका करतात का ? ती तर विपत्तीत तशीच सुपत्तीत तुमचे आज्ञेच मर्जीप्रमाणे

वागतेच की नाही ? का हा भिकारी कुरूप म्हणून दुसरा करून जाते ? आता इतके होऊन कोण दोषी बरे ? स्त्रिया का पुरुष ?

पुरुषांचे कपटी कावे : बाबा-महाराज :

सहावे, शतशः कपट्यांनी व्यापलेले कोण बरे ? अरे, कपटात तर पहिला नंबर तुमचा, तुमचे कपट किती वर्णावे, पावलोपावली प्रत्यय येतो. अहा रे, काय काय सोंगे घेऊन, अंगावर पिवळे, काळे पट्टे ओढून पटाईत वाघ बनता रे, अरे गोसावी, फकीर, हरदास, ब्रम्हचारी, साधु, दुधाहारी, गिरीपुरी, भारती, नानक, कानफाटे, जोगी, जटाधारी नंगे बनून सर्व त्याग करून रानोरान अंगास भस्म फासून व डोकीस जटा वाढवून हे सर्व जग। कपटानेच भोंदीत फिरता ना ? 'हे कोण तर रामगीरबुवा, हे कोण शास्त्रीबुवा, हे कोण गणपतबवा फलटणकर महासाधु, हे नानकपंथी, काय बुवांची योग्यता ! किती सांगावी; फारच योग्य; मोठे निरपेक्ष, बुवा मंत्रदायिक आहेत.' हे इतके एकाने म्हटले म्हणजे पुरे. मग बुवांचें जो जो प्रस्थ लांबत चालते तो बुवा नित्य पंचपक्वानांचा खुराक खाऊन बोक्यासारखे एकदा ताजे बनतात नी मग बुवाने देवदेवतार्चन बखळीत पडून बुवा जितका बायका दर्शनाला येतील तितक्यांतून ज्या काही निवडक नवयौवना असतील त्याचे चिंतन करीत, हे सुंदरी हे सुंदरी' अशी माळ फेरीत बसतात, मग गेले ! 'शिवहरे नाही ना काही नाही. हा राधारूपी शिवहरी बुवाचे मुखात बसतो. नेत्रात या नुतन केतकीचे सुहास्य मुख व अंतरयामी दामाजीचा निजध्यास लागून बुवा धड वेडे ना धड-शहाणे होऊन जातात.

हे कोण ब्रम्हचारी, तिकडून काशिकडून आलेत, महाप्रतापी, देवता प्रत्यक्ष हात जोडून उभी आहे, असे बुवा ! बुवाचेबरोबर पहावे

तो, पालखी, मेणा, दहाबारा खंदे घोडे व घोड्यासारखीच ताजी तुळतुळीत दहाबारा शिष्यमंडळी, कोणाचे नांव गंगादास, कोणाचे रामप्रसाद. मग बुवाची तारीफ कशी करावी हे गंगादास यांना सांगणे नकोच. आमचे महाराज फार साक्षात्कारी आहेत; परवा उजाडगावचे पाटलाला अगदी मूल नव्हते. पण बुवानी विभूति दिली मात्र, झाला त्याला मुलगा, असे हे बुवा मोठे चमत्कारिक आहेत. कोणाचा कसा का रोग, भूतबाधा असेना. यांचे दर्शन झाले की पुरे, सर्व नाहीसे होते. असे हे प्रत्यक्ष सांभाचा अवतार. असे एकाने सांगितले की, मग पुढे 'वाढवा' म्हणून या जगाला सांगणे नको; पराचा कावळा हातोहाती होतो. आता हा इतका बाबाचा डौल वरपांगी झाला, पण बुवांचे अंतर्यामी जर कोणी पाहील तर तेथे स्त्री व धन यांच्या लोभाचे दोन प्रज्वलित जाळ दृष्टीस पडतील.

अरे, गळ्यात तुळशीची माळ घालून श्री विठ्ठलाचे ण वर्णीत हरिदास म्हणावे प्रतिष्ठित भिकारी होऊन फिरता ना ? काशीला जाता ना ? पण काशिस जाऊन दाढ्या मिशाचा सत्यनाश करून परत आल्यावर तरी तुमचे मागले गुण जातात का ?

जशा मिशा श्रीभागीरथीला अर्पण करिता तसे दुर्गणांचे पोते भागीरथींत टाकून परतता का ? छे, तर अंगी जास्ती अभिमान व पापवासना येते. वरून तर काय मोठे साधु बनता; पण अंतर्यामी जी कपटाची मशाल जळते ती कोठे भागीरथीचे पाण्याने विझते का?

अरे, तुम्ही संन्यासदीक्षा घेता ना ? मग तुम्हाला तर कशाचीच आशा नसावी. भगवी वस्त्रे व हाती दंडकमंडलु घेऊन हे सर्व जग प्राणीमात्र नारायणासारखे मानिता ना? पण जेव्हा गंगातटकी सुंदर चिरेबंदी घाटावर स्नान करून शुचिर्भूत होऊन अंगास दोन दोन शेर विभूत फासून व गोमुखी हातात घेऊन

परमात्मा शेषशायी श्रीनारायण नामाचा जप करीत बसता, तेव्हां घाटावरचे पहिले पायरीवर पायातील जोडव्यांचा आवाज झाल्याबरोबर तुमची नजर एकदम वरच्या पन्नास साठव्या पायरीवर का जाती ?, मग त्यावेळेस तर गोमुखी हातातून खाली पडून बुवांची एकच गडबड होऊन नारायण एकदम मुखातून पळ घेतात. मग कशाचा आला नारायण ? हाच स्त्रीरूपी नारायण बुवांचे गोमुखीत जाऊन बसतो. ॥ बाह्यवेश मिरवी भगवा हे ॥ अंतरी कुमतिचें भग वाहे ॥ हे कोणाला दिसते ? दक्षिणेचे पैसे सांचवून रांडेकडे जायाचे, इतके करून महाराज संन्याशी !

अरे, देवदेखील स्त्रियांचे मुळावर, मग तुम्ही असल्याचे काय नवल ? कृष्णानी अर्जुनाकडून महंताचे वेषाने सुभद्रेचे हरण करविले, तेव्हा यादवांची मुले 'गोसाव्यांनी आत्याबाई नेली' असे म्हणून लागली. पण आत्याबाईने गोसावी नेला, असे तुम्ही कोठे ओलिलेत का ? तसेच रावण जेव्हा अतिशय अजिंक्य होऊन त्याने सारे त्रिभुवन त्रासवून सोडले, जिकडे तिकडे हाहाकार होऊन इंद्रपुरी ओस पडली, ते वेळेस क्षीरसागरी सारे देव व ऋषिगण जाऊन त्या शेषशायी भगवंताचा धावा करून आम्हाला या दुष्टांचे त्रासातून व दास्यत्वातून सोडवा म्हणून करुणा भाकू लागले, तेव्हा तो तर सर्व शक्तिमान इच्छामात्रे करून हे सर्व जग एका क्षणात नाहीसे अगर उभे करणार; तेथे त्या अगाध सामर्थ्यापुढे रावण काय माल बरें ? पण नाही. सीता जेव्हा त्याने नेली वानरसेना जाऊन द्राविडीप्राणायम करून त्याचा सत्यानाश करण्याची जरूर होती ! तेव्हा तर ते झाले; पण आता जन 'अहो, जाऊ द्या या रांडांच्या पायी रावण की हो बुडाला, अशा या घरबुडव्या.' असे म्हणू लागले ना ! का झाले ? आले स्त्रियांचे माथी ! सीतेने दिव्य घेतले तरी अपवाद चुकला का ? यात रामचंद्रजीचे अंगी फार मोठेपणा आला

का ? वार रे, तुमचे देव, त्यांची पडछाया तुम्ही; मग काय, ते एकपट पण तुम्ही दुप्पट खरे करून दाखविता. असे तुमचे कपट किती सांगावे? ज्याला भावाचे नाते लावाल त्याचे कधी वाईट होईल, ही इच्छा सदा अंतःकरणात गुप्त ठेवाल. जेथे बापाचे नात्याने वागाल तेथे त्याच्या पिशवीला खार लावाल, व जेथे केवळ स्नेहानेच राहाल तेथे तर त्याच्या बायकोपासून तर कुत्र्यापर्यंत नजर ठेवालच ठेवाल. बाह्य निर्मळ रहाणारे पुरुषजातीत फार थोडे सापडतील. तुम्ही पाच सहा मूर्ती एके ठिकाणी पळालात म्हणजे काय. काहो, ते फलाणे आताशी मामलतीचा फारच डौल दाखवितात, एकदा नक्का खाली होईल तर बहार आहे. ते अमके राव आताशी बरेच जमलेत, काय चमत्कार हो ! गाढवीच्याला खायला मिळत नव्हते, पण आता शिदळीचा दोन घोड्याच्या बर्गीत फिरतो.' हे तुमचे काम. सारांश कावळ्यासारखे मनात कपट ठेवून लोकांची गृहछिद्रे टोचीत फिरायचे. असे स्त्रिया करतात का? सांगा बरे ? अमक्या बायकोने असे गोसाव्यांचे अगर साधुचे वेशाने कोणी तरी पुरुष पळवून नेला काय ? अशी एक तर उगीच दाखल्याला तरी दाखवा बरे.

तशातून स्त्रियांचा स्वभाव हेकेखोर भोळा असल्यामुळे कशावरही त्यांचा तेव्हाच भरवसा बसतो. त्या संतति, संपत्ति, व नव-याची प्रीती संपादन करण्याकरिता काय करतील हे मात्र सांगवत नाही. याला उदाहरण, एका वर्तमान पत्रांत असे लिहिले होते की, एका बाईस मूल होत नव्हते तेव्हा कोणी कुचिष्ट भोंदू देवपुरुषांनी तिला लहान मुलाचे --- गुळाबरोबर खाल्याने गर्भवती होतील असे सांगितल्यावरून तिने तशी संधी राखून ते नामी औषध घेतले. पुढे त्याचा सर्वत्र बोभाट होऊन नव-याने तिची पाठ लाकडाने खूप नरम केल्यावर जनापवाद चुकविण्याकरिता तिने

जीव दिला. तेव्हा तिला जर काही ज्ञानाचे अंग असते तर ती अशा कामास कधीच हाती न धरिती. नव-याची ममता आपलेवरच असावी, त्याने निरंतर आपले मर्जीप्रमाणेच रहावे, याकरिता कित्येक जोशी, कानफाटे, बैरागी, भोंदू लोक स्त्रियांना नादी लावून फसवितात. 'लेकुरवाळे घर पाहून शनिवारी पौर्णिमा साधून आग लाव, म्हणजे तुला मुलगा होईल.' 'शनिवारी काळोख्या रात्री न्हाऊन डोक्यावर भदे घेऊन वस्त्रहित अकरा मारुतीचे दर्शन घे.' असे नाना प्रकारचे थोतांड ऐकून त्यावर त्यांचा त्वरित भरवसा बसून, त्या अशा प्रकाराचे साहस फक्त मुलाचे आशेने आणि नव-याची मर्जी आपणाकडे निरंतर राहावी ह्या हेतूने करतात. व त्यांची मने भोळी असल्यामुळे अशा कामात सहजी गढून ते काम कितीही कष्ट साध्य असले तरी ते करण्यास त्या मागे पुढे पाहत नाहीत. यावरून त्या किती मूर्ख, अविचारी आहेत हे सहजी ध्यानात येते. या उलट त्या तुमच्यासारख्या अट्टल शहाण्या सून मनाप्रमाणे सर्व सुखात असूनही जर असे करित्या तर मग त्यांना दोष देणे बरोबर होते.

आता मोहनी, तर स्त्रीजाति हीच मूर्तिमंत मोहनी ३. स्त्री ही नखशिखापर्यंत मोहनाने भरली आहे. तिचे प्रत्येक अवयव, तिचा अवयव, चालणे, बोलणे, कामकाज यात पावलोपावली ती दुसऱ्याचे मन आकर्जून घेणारा लोहचुंबक आहे. तिला पहाताच जशी मधमाशी मोहळाला लुब्ध होते तसेच पुरुषमात्र हिला लुब्ध होऊन भुलून जातात, यांत स्त्रियांचा काय दोष बरे ?

एक मोठा हांडा मोहरांनी भरून त्याचेजवळ एक स्त्री उभी करून कोणी एक महान साधु ब्रह्मचारी आणून त्याला विचारा की, 'बुवासाहेब, या दोहोतून जे आवडेल ते घ्या.' तर साधुमहाराज, तो

सुवर्णाचा हांडा टाकून, या सुवर्णकांतीकडेच हात करतात की नाही हे पहा.

स्त्रियांची महाबदनामी :

सातवे, दुर्गणांचे उत्पत्तिस्थान :- तर दुर्गुणांची उत्पत्ति आधी आपलेपासूनच झाली. प्रथम स्वधर्म सोडून मन मानेल तसे वर्तन करणे, दारू पिऊन रस्त्यांत लोळणे, पो-यांचे तमाशे पाहात फिरणे, जुवा खेळणे, गांजा वगैरे ओढणे, रांडा ठेवणे इत्यादी वाईट व घाणरेडी आचरणे तुम्ही करू लागला. आता रांडा कोण ? याची काही सृष्टिविरहित उत्पत्ति झाली का ? का ह्या कोणी दुस-या देवाने केल्या ? रांडा या तुम्हीच फसवून घराबाहेर काढलेल्या स्त्रियांपैकी स्त्रिया असतात. कोणतीही स्त्री कशीही असो, तिला तिचे घरात किती जरी जिवासांड जाच असला तरी ती कोठे आड विहीर करून प्राण देईल; पण बिन-आधारी कोठेच राहू शकणार नाही. कशी धैर्यवान असू द्या; एकटी कोणाचा जरासा आसरा असल्यावाचून ती घराचे अंगणात उभी राहणार नाही. कारण निरंतर एकाच घरात कडक जप्तीत कोंडून राहिल्यामुळे तिच्याच्याने बाहेर पाय टाकवणार नाही. कशीही मोठी ढालगज बेशरम असू द्या, ती होऊन कधीही परपुरुषाचे गळ्यात पडणार नाही. प्रथम तिला तुम्ही आपला थोडासा दुर्गुण दाखवून एकदा सृष्टीचा वारा दाखविलात, म्हणजे पुरे, मग तिला पुढे दुर्गुण शिकविण्याकरिता पंतोजी नको; कारण कोणी एखादा मनुष्य दारू अगर अफू विकण्याचा व्यापार करू लागला, म्हणजे त्याला त्या अस्सल मालात काय घालावे, यात कोणता पदार्थ मिसळून हा माल जास्त करावा, याचे गि-हाईक कोण, त्या गि-हाईकाची मर्जी खूष राखून आपला माल खपविणे वगैरे गोष्टी तो सहजी शिकतो, म्हणून तो का पूर्वीचा दारूविक्याच असतो ? कोणीही स्त्री अगर

पुरुष ज्या मार्गात अथवा व्यापारात पडतो तो देखत देखत शिकता शिकता त्यात अगदी हुशार निपुण होतो. जसा जिनसेचा अगर कोणत्याही मालाचा खप जास्ती होऊ लागला, म्हणजे तो माल कोणीच तयार न करते, तसे तुम्ही रांडाकडे न जाता त्यांना लग्नकार्यात दलशे पानसुपारी वगैरे प्रसंगी व एव्हवी गम्मतीकरिता शेकडों रुपये देऊन मोठ्या आदराने चाहून न आणता त्याच्यांकडे अगदी न पाहातां, तर हा इतका फैलाव झाला असता का ? हा सारा तुमचा प्रताप. घराबाहेर निघून आपले कसे होईल, कसे चालेल, अशी जर त्यांना भिती असती तर त्या घराबाहेर कधी पाय टाकला असता ? पण आता त्यांना पक्के ठाऊक आहे की आपण कसे तरी पोट भरूच भरू. यामुळे हे सर्व प्रकार वाढत गेले. रांडांची काही खाण नाही. स्त्रियांना तुम्ही प्रथम गोड गोड बोलून, नादी लावून, एकदा घराबाहेर घराचा उंबरा पारखा करून काढले, म्हणजे जोवर तारुण्याचा भर असतो तोवर कसे तरी ढकलून नेता, नी मग तिचे नशीब तिचेबरोबर देऊन तिला सर्वस्वी नागवून सोडितो; तेव्हा ती हा निंद्य व्यापार अगदी उघडपणे हवा तसा करून आपले सारखी दुसरीस करू पहाते. हे तुम्ही आपल्यावरून पहा. आपल्यासारखे सारे जगत्रय आहे असे ज्याचे त्यांचे मनावरून त्याला वाटते. चोराच्या नजरेत सारेच चोर, लबाडाला लबाड, शिंदळास सारेच शिंदळ दिसतात. याच्या उलट जे परोपकारी, धर्मशील, सत्यवादी, दयाळू, निष्कपटी, क्षमाशील आहेत त्यांना तसेच दिसते.

जेव्हां पांडवाचे घरी हस्तनापुरास राजसुयज्ञ झाला, तेव्हा दुर्योधनास श्रीकृष्ण महाराजांनी आज्ञा केली की, या सर्व ऋषिमंडळातून कोणी तरी महान श्रेष्ठ अगदी उत्तम, माझे हातून दान घेण्यास योग्य, असा निवडून आण. तेव्हा दुर्योधन त्या

मंडळीत फिरू लागला. त्याच्या नजरेत सारे ऋषिजन कोणीएक अधर्माधर्माचीच सभा असे भासून त्याने देवाजवळ येऊन सांगितले की, “देवा, यात आपले हातून दान घेण्यास एकदेखील सापडत नाही सारे गाढविचे ढोंगी आहेत.’ हा त्याचा निरोप ऐकून तीच आज्ञा राजा धर्मास केली. तेही सर्व मंडळीत फिरून आले. तेव्हा देवांनी विचारले, ‘का, धर्मराजे, कसे काय आहे ? दान घेण्यास कोणी योग्य आहे का नाही ?’ ते वेळेस धर्मराज हात जोडून म्हणाले, ‘देवा हे सारे ऋषिमंडळ सूर्यासारखे तेजस्वी, अग्नीसारखे शुचिभूत प्रखर दिसते, तेव्हा यातून मी कशी निवड करू. माझ्या नजरेत तर सर्वच पूज्यमान आहेत. तरे हे असे आहे.

त्यातून स्त्रिया आधीच आगीचा लोळ, त्यावर तेल, मग उजेडाला काय कमी ? एक मशाल तर दहा दिवटे तिच्याभोवती जमावयाचेच, प्रथम त्यांना कसेकसे भुलवून पुढची आशा दाखवून कशा कशा युक्तीने बाहेर काढल्यात. हे खरे वर्तमान एकीलाच पुसा, म्हणजे मग पहा कशी ती वाघिणीसारखी चौताळून तुमच्या नावाने करकरा दात खाईल. तर दुर्गुणापासून दुर्गुण उत्पन्न होतो. याचे काही कोठे शेतमळे नाहीत. तुम्हीच स्वतः अनेक दुर्गुणांनी कडू वृंदावनाचे वेलासारखे लगटलेले असून स्त्रियांवरच ढकलता ही तुमची मोठी कुशलता आहे.

एकदा दुर्गुणाचा वास लागला म्हणजे कोणतेही साहस पुरुष किंवा स्त्री करतेच. एक चोरी केली की छपविण्याकरिता लबाडी, लबाडीचे सत्य राखण्याकरिता अनेक साहस कर्मे करणे भाग होतेच. याकरिता तुम्हीच जर यांचेकडे वर डोळा करून न पाहिले तर सर्वच मिटते की नाही. आता या तोडीचे स्त्रियांचे दुर्गुण दाखवा. स्त्रिया कधी रस्त्यांत तमाशे पहात, दारू पिऊन रस्त्याने लोळत, जुवाबाजारात, पाचशे लुटारू बायकांची टोळी जीत एक नाही तर

दोन पुरुष अशी तरी पाहिल्यात का? मदतखान्यांत, अगर भीतिविरहित एखाद्या पुरुषाचे घरी विलासात गर्क होऊन राहिलेल्या त्या दृष्टीस पडतात का ? कसबिणी वेगळ्या करा. त्यांची गोष्ट निराळी, त्यांचा तो एक व्यापारच झाला, त्यांना इकडे लावूच नका, त्या यजमानाचे मर्जीप्रमाणे न वागल्या तर उद्या उपाशी मरतील.

साहित्यात स्त्रियाबाबत आकस :

‘स्त्रीचरित्र’ या नावाचे पुस्तकात स्त्रियांचे साहस कोणी एका भाग्यशाली पुरुषाने वर्णिले आहे. पण त्या साध्या गोष्टी किती ख-या आहेत ? याला प्रमाण बारीक विचाराने पाहू गेले असता कोठेचे मिळत नाही. राजांच्या मुली अगर राण्या ह्या किती बंदोबस्तात कडक पहा-यात असतात बरे ? तेव्हा रात्रीचे वेळेस पुरुषाचा पोषाख करून जनानखान्याबाहेर जाणे किती मुष्कील ? एक राजा वेगळा करून आत वाङ्मयात पुरुषजातीचे कुत्रेसुद्धा जाण्याची बंदी, एकापासून तो पन्नास दरवाजांवर कडक कडव्या शिपायाच्या चौक्या. तेव्हा ते सारे शिपाई का आंधळे होते ? का त्यांच्या डोळ्याला अंधेच्या लावीत असतील? एका दोघांना द्रव्याच्या गुळण्या देऊन तोंड बंद करतील. पण बाकीचे सारे निमकहराम ? कोणीच त्यांना हटकीत नसेल का ?

अरे, ज्यांना त्या राजवाड्याबाहेर ऊन देखील ठाऊक नाही; सदा कोंडलेल्या, परपुरुषाचे तोंड जन्मांत पाहिले नाही, त्या ते सर्व ऐश्वर्य सोडून कोणी गोसाव्याकरिता, कोणी खासदारकरिता, येवढे धाडस करून जातील ? छे असे कधीच होणार नाही.

राजहंस नित्य मोत्याचा चारा खाणारे, त्यांना सहा महिने निराश पडले म्हणून ते का विष्टा भक्षण करतील ? कसबिणी,

की ज्या आता कसब हा एक त्यांचा रोजगारच असे समजून फक्त द्रव्यावर नजर देतात, मनुष्यावर देत नाहीत, मग या तर राण्या, सदा विलासी, त्या स्त्रीचरित्रात एक एक गोष्ट अशी बिभत्स व वाईट लिहिली आहे की, वाचणाराणास लाज वाटते. यावरून तो पुस्तककर्ता किती शहाण स्वदेशहितेच्छु आहे हे सहज ज्यांनी ज्यांनी ते पुस्तक वाचले असेल, त्यांच्या त्यांच्या लक्षात येईल.

या राज्यात विद्येचे प्राबल्य व छापखाने झाल्यामुळे मंजुघोषा, मुक्तमाला, (यथा) मनोरमानाटक असे बरेच लहान ग्रंथ तयार झाले आहेत. प्रत्येक गोष्टीत, पुस्तकात शृंगार विनोद, शोख हे तीन गुण असल्यावाचून रस भरत नाही, हे खरे, पण ग्रंथकर्त्यांनी आपण जे काही लिहितो हे घडण्यासारखे किंवा पूर्वी कधीकाळी असे घडून आले होते किंवा नाही याचा आधी विचार करून मग पुढे ग्रंथ रचावा.

प्रथम, मंजुघोषा ही सार्वभौम राजाची अति लाडकी कन्या, ती त्या वसंत माधवाबरोबर काहीच विचार न करिता एकदम विमानारुढ होऊन म्हाताच्या बापाचे हातावर तुरी देऊन जाईल का ? ज्या बापाने तिला लहानपणापासून लाडाने कंठातील कंठ्याप्रमाणे वागविले, त्याविषयी तिचे मनात काहीच आले नसेल काय ? ती तर मोठी शहाणी सर्व गुणसंपन्न अशी असून या राजपुत्राचे नाव गाव यांचा तपास न करता एकदम तो रत्नखचित महाल व ते सर्व मनोरम उपभोग टाकून निघून गेली असेल का ? जातेवेळेस त्या म्हाताच्या बापाची मूर्ती तिचे नजरेसमोर उभी राहिली नसेल का ? तिला काहीच वाटले नसेल का ? तेव्हा वाचकहो, ही गोष्ट किती खरी आहे, हे तुम्हीच पहा बरे. असो, आज व्दापारयुग जाऊन कलियुग लागल्यास हजारो हजार वर्षे होत आली. त्यात आज इंग्रज सरकारचे राज्य झाल्यासही कमीत कमी

दोन अडीचशे वर्षे होत आली. हे ग्रंथकर्तेही याच चालू शतकातच जन्मले असलीत. तेव्हा त्याच्या व माझ्या आज दहा पिढ्या पूर्वीच्या पूर्वजांनीदेखील असे वसंतमाधवाचे विमानासारखे विमान पाहिले नसेल.

इंग्लीश लोकांनी पुष्कळ यंत्रेतंत्रे केली, आगगाडी केली, व विमानही केले. पण त्या विमानाचा मनास वाटेल तसा उपयोग करून घेण्याची युक्ति त्यांनादेखील अजून साधली नाही. मग ते वसंतमाधवास प्रसन्न होऊन मंजुघोषेस पळवून नेण्याकरिताच कामी पडले असेल हे किती बरे अघटित आहे.

दुसरे, मुक्तमालाही (यथा) मोठ्या कुलवंत सरदाराची मुलगी. तिचा पति राजाचे खपगीमुळे कारागृहात पडला होता तेव्हा त्याच्या भेटीच्या खटपटीत असता एका दुष्ट भद्राक्ष या नावाच्या अम्मलदाराचे सपाट्यात सापडून त्याने तिचे अतिशय हालवनवास करून शेवटी एका निबीड अरण्यात ठेविले तरी तिने स्त्रीधर्म सोडला नाही. हे ग्रंथकर्त्यांनी दर्शविले, हे झाले यांचे. पण याचे उलट म्हणणे इतकेच की, पुरुषाच्या शक्तीपुढे स्त्री केवळ मुंगीप्रमाणे निर्बल आहे. त्याचा एक हात व हिचे सर्व शरीर बरोबर आहे. अगदी एखाद्या निवांत ठिकाणी, चिरेबंदी कोटात जर असा एखादा कामांध व्याघ्र गायीमागे लागला तर तो तिचे प्राण घेतल्यावाचून राहील का ?

अरे, तुमचे देवदेखील दगेबाज; मग तुम्ही असालच असाल, यात नवल काय ? इंद्राने गौतमाचे रुपाने जाऊन अहिल्यासारखे साध्विला कलंक लाविला. चंद्रावळ महा पतिव्रता होती, तेथे कृष्णमहाराजानी राहीरुपाने तिचे वृत्ताचा भंग केला की नाही ? असे जर कपट करून तुम्ही घर बुडवू लागला तर तेथे पतिव्रता धर्म का रडेल ?

कृष्णमहाराज तरी देव, त्यांच्या हाती पापपुण्याचा ताजवा तरी आहे. तो सर्वातरसाक्षी आत्माराम, खरे खोटे जाणणारा आहे, तरप त्यालाच दया येऊन अशा प्रसंगी तुमच्या हातापायाचे रति रति तुकडे करून स्त्रियांना फाशातून सोडवील, तरच सुटका, येरहवी तिची बिशाद नाही. या सर्व गोष्टी बुकातच ख-या ! पुराणीकबुवा पुराण सांगतेवेळी वांगी निषिद्ध, कधी खाऊ नये म्हणून सर्व श्रोतेमंडळीला ओरडून ओरडून सांगतात. पण एकदा पुराणीकाची स्वारी व्यासपीठावरून उठली म्हणजे मग पुराणांतली वांगी पुराणात ठेवून घरी आली म्हणजे स्वतः पासरीभर वांगी मिटक्या मारमारून स्वाहा करिते. तर हे ज्ञान सांगण्यालाच केले ? तसा आज चालतो कोण ? तिच्या वृत्ताकडे कोण पाहतो ? एक ती ते वेळेस डोके आपटून दुष्टाच्या पायावर प्राण सोडील तरच सुटेल, नाही तर बोलावयालच नको. तेव्हां या अशा गोष्टी लिहिणे म्हणजे काय ? की एखाद्या लहान मुलाला समजाविणे आहे. नित्य क्रमावरून हे किती खोटे आहे हे लक्षात येते. तसेच मनोरमा नाटकात नाटककत्र्यांनी चार प्रकारचा प्रयोग केला आहे.

पहिला प्रयोग - मनोरमा व गणपतराव हे उभयता सुशिल सुशिक्षित असल्यामुळे त्यांचा शेवट चांगला झाला. दुसरे, गोदूबाई व रामराव फडणीस हे जोडपे अगदी विजोड असून तरण्या बायका म्हाता-या नव-याची कशी हेळसांड करतात, त्याला किती तुच्छ मानतात, हे दाखविले आहे. पुढे रामरावाच्यामागे गोदूबाईने गुण उधळिले. त्यामुळे तिची भर कोर्टात फजिती, फौजदाराची काम करण्याची शैली, सरस्वतीबाई व तुक्या न्हावी याची जवानी, वगैऱ्यांची वर्णने आली आहेत. तिसरे, हीनवर असल्यामुळे विनायकरावाची बायको गंगू, सरस्वतीबाईच्या द्वारे लुच्यांच्या नादी लागून कराचीस पळून जाऊन उघड कसबीण बनली,

कसबीणीची ममता, त्यांचे आर्जव, गोड बोलणे, शपथा-आणांत किती खरेपणा असतो हे व शेवटी त्यांचे परिणाम कसे होतात हे सांगितले आहे.

चौथे, रामभटजीची सून ठकू ही विधवा असून गर्भवती झाल्यावर सर्व सोहळे होऊन मुंबईस बाटलीवाल्यांचे इस्पितळात संयोगजन्य दुःखाने अतिशय दुर्दशेत मरण पावली.

हे इतके प्रकार सिद्ध करून दाखविले खरे. पण नाटक रचून नाटककर्त्यांनी आपली नाडी हाताने उघडी करून सर्व अंतरदशा लोकांस प्रसिद्ध करून उपहास मात्र करून घेतला. 'झाकली मूठ सव्वा लाखाची घरोघर मातीच्या चुली, घरोघर अंधार उजेड हे आहेच. सगळ्यांच्याच घरी कोणाची बहीण, आई, सून, लेक विधवा असेलच असे नाही ? तर एकीला बट्टा लागला म्हणजे सरसकट त्यात आल्या की नाही ? तेव्हा यात काय सार्थक झाले ? या ग्रंथावरून पुढे असेच मनोरमसारखे सर्व स्त्रियांचे दैव खुलून मना जोगे पती पाहून आईबाप तेथेच देतील आणि असे सर्वच प्रसंगात घडलेच घडेल, हे कोणी पाहिले आहे.

रामरावासारखे म्हातारपणी लग्न करून गोदुसारखी प्रतापी बायको मिळाली, तर आपलेमागे आपल्या नावलौकिकाचा भर कचेरीत लिलाव करील म्हणून म्हातारपणी लग्न करणार नाहीत, हे असे कधी होणार नाही. म्हातारपणी लग्न करतील, मग त्यांच्या मागे उघड म्हणा किंवा झाकून म्हणा त्याचा फजिती होणारच होणार, यात संदेशा नको. तसेच हीनवर म्हणून स्त्रिया निघूनच जातील हेही अशक्यच आहे. कारण आज अशाच निघनिघू जात्या, तर हे सर्व जग या उनाड बायकांनी भरून गेले असते.

आता ठकू ही इस्पितळात मेली हे काही मोठे नवलकारक झाले नाही, घरी जी मरायची ती तेथे मेली. तेव्हा या सर्व गोष्टीचे

परिणामावरून सर्व स्त्रीपुरुषास दहशत बसून ते पुनः असे कधी करणार नाहीत, हे ग्रंथकर्तेराव, तुम्ही स्वप्नांतसुद्धा आणू नका.

असो, सर्व दुर्गुणाचे पुतळे तुम्हीच आहात. बाबा, स्त्रियांना काय म्हणता ? त्यातूनही पेशव्यांचे आनंदीबाई काकूसारख्या किंवा आणखी दुसरे प्रकारची अघोर साहस कृत्ये करणाऱ्या पुरुषापेक्षा स्त्रिया फारच थोड्या विरळगत सापडतील. परंतु विजयालक्ष्मीचे थाटाच्या सर्व स्त्रिया गोळा केल्या असताही शंभरात दहा सापडणे कठीण !

तरी या अघोर साहस कृत्यांतही थोरपणा स्त्रीजातीकडेच येतो. तुम्ही प्रथम तिचे मन नाना प्रकारचे मोहून एकदा मनमोहन बनलात, म्हणजे ती तर तुम्हांवर अगदी भरवसा । ठेवून अंतःकरणापासून प्रीति करून तिचे या जगातले अमुल्य रत्न एक स्त्री धर्म सोडून तुम्हीच होता, व तुम्हाला ती आपला जीव अर्पण करते. तिला तुमची दगाबाजी तेव्हाच कशी समजेल ? ते वेळेस तर तुम्ही तिचे पुढे केवळ एखाद्या गुलामाप्रमाणे वागून तिची मर्जी राखिता, जोडे तोडांत धरून पुढे पुढे करता. अतोनात प्रीति कोठपर्यंत ? तुमचे मनोरथ होईपर्यंतच. एकदा तुमची ही दुष्ट वासना पुरी होऊन ती गर्भवती झाली म्हणजे मग त्या यातना, ती काळजी, तिचेकडेस सोपवून विंचवासारखे ढेकळाआड तोंडे लपवीत फिरता, तेव्हा मग ती त्या ओझ्याखाली मरणोमुख झालेली दीनवदनी हरणी त्या व्याघ्ररूपी मानवधमास, 'आता कसे करावे हो' असे जर म्हणाली, तर त्या दुष्टाचे तोडांतून जसा काही सावच बोलतो, असे शब्द बाहेर पडावयाचे, आता आम्ही काय करावे, तू केलेस ते भोग. मग हा जबाब !' ज्या मुखांतून अति कोमल प्रीतीचे शब्द निघत होते, ज्या मुखाला ती चंद्राप्रमाणे न्याहाळीत होती, आपला देहप्राण ज्यावरून ओवाळून टाकीत होती, ज्यावर अगदी

अंतःकरणापासून प्रीती करीत होती, त्याच मुखातून हे काळजास बाण बसणारे शब्द जेव्हा तिचे कानी पडत असतील तेव्हा तिची दशा कशी होत असेल ? तिला ते वेळेस कसे वाटत असेल ? पण बिचारी करते काय ? शेवटी नाइलाज होऊन आपली अब्रू वाचविण्याकरिता पोटच्या गोळ्यांचासुद्धा त्याग करून केलेल्या कर्माचे प्रायश्चित्त भोगिते. येथे काय पडले इंग्रज सरकारचे राज्य ! साक्षीद न पान हालणे नाही. पण अशा नाजूक कामात साक्ष मिळणे नाहीच. यांत सरकारदेखील अन्यायाचे दोषास पात्र होते. कारण जशी लाच घेणारास एकपट व देणारास दुप्पट शिक्षा लागू केली आहे; त्याचप्रमाणे या कामात देखील त्यांनी सक्त कायदा करावा की, स्त्रियांना एकपट; तर पुरुषाला दुप्पट सक्तीची शिक्षा होत जाईल असे कां असे नये ? पूर्वीचे रोमन, ग्रीक वगैरे लोकात या कामास फारच मोठी जबर शिक्षा देत असत. तर इकडे सरकार लक्ष देऊन पुरुषांची तोंडे फारच लुडबुड करतात, तर त्या तोंडावर चांगले मोठाले डाग देण्याची शिक्षा ठरवील, तर पुरुष जातीस ही जबर दहशत बसून पुढे असे एकदेखील उदाहरण आढळून येणार नाही. असो, पुढे ती बिचारी गाय होऊन हाय हाय करीत, धाय धाय रडून आपल्या नेत्रोदकाने तो कलंक धूत, कारागृहांत अगर आणखी कोठे तरी लज्जेचे गाठोडे डोक्यावर घेऊन जनापवाद सोशीत जन्म घालविते !! कित्येक प्राण देतात ? कित्येक सर्व आप्त धनदौलत सोडून देशोधडीस जातात !! तुमच्यापेक्षा सर्प बरा, तो डसल्याबरोबर प्राण तरी जातो. पण तुमचेजवळ जे विष आहे नित्य शरिरास असह्य दुःख देऊन प्राण घेत. असे तुम्ही सर्पापेक्षा घातकी आहात, तर आता थोर मनाचे कोण ? तुमचे पायी स्त्रिया दुःख भोगितात तसे तुम्ही त्यांचेकरिता भोगाल का ?

अरे, तुमचे हातून इतकी दया, परोपकार कधीच होणार नाही. आज एकीची दुर्दशा करून तिला देशोधडी केली की लागता दुसरीचे मागे. पहिलीची स्वप्नीसुद्धा आठवण येणार नाही. परंतु स्त्रियांची प्रीति केवळ समुद्रासारखी खोल आहे. ती ज्यावर फिदा होईल त्याला प्राणापलीकडे ठेवील. तिचा किती जरी त्याने वनवास केला, तरी तो त्याचाच पक्ष धरील. असो, स्त्रियांचे हृदय अति कोमल प्रीतीने भरलेले आहे.

स्त्रियांचे पायी दुर्दशा होऊन देशोधडीस लागलेले पुरुष फार थोडे सापडतील; पण स्त्रिया किती सापडतील हे सांगवत नाही. अरे, तुम्ही अट्टल शहाणे, महाठक, इंद्रायणीचे गोटे जसे म्हटले तसे बखल बसणार, उसाचे शेतातून जाल पण अंगास पान लागू देणार नाही. रोज मोठमोठ्या सभा भरविता, काय काय चाळे करता, व्याख्याने देता, -दुसऱ्याला सांगता पण स्वतः तेच पढत मूर्ख. दिवा दुस-याला उजेड देतो, पण त्याचे खाली अंधार. असे तुम्हाला जर तुमचे दुर्गुण कळून येते, तर छाती फुटून मरता.

अरे, तुमच्या अंगी अंगचे ज्ञानापेक्षा चार ठिकाणी हिंडून फिरून अनेक ग्रंथ आवलोकून गोळा केलेल्या ज्ञानाचा भरणा फार असल्यामुळे पाहिजे त्या रुपानी कोणत्याही संकटातून पार पडणे, म्हणजे हातचा मळ. पण या दुर्दैवी आबला, सदा गृहवासात. चुलीपासून तो दाराचे उंबऱ्यापर्यंत काय ते ज्ञान. शिवाय तुमच्यासारखे सडे लाकडांचे खंट नाहीत. त्यांचेमागे देवाने सारे लोढणे बांधल्यामुळे त्या लवकर फसतात. आता दुर्गुणी कोण ?

स्त्रिया नरकाचे द्वार कशा ? :

आठवे, स्वर्गमार्गाचा नाश करणारे यमनगरीचे व्दारच, अशी ज्यांना तुम्ही संबोधने देतो त्या स्त्रिया कोण बरे ? तुम्ही

जन्म कोणाच्या पोटी घेतलात ? तुमचे नऊ महिने जिवासांड ओझे कोणी वागविले ? नेत्राचा दिवा व तळहाताचा पाळणा करून कोणत्या साध्वीने तुम्हाला रजाचा गज करून दाखविले ? तुम्हाला प्राणापेक्षा कोण जपले, त्या तुमच्या आयाच ना ? ज्या तुमच्या कल्याणाकडे वारंवार पाहतात, ज्यांना तुमचे मोठे भूषण वाटते, व निरंतर तुम्हाला भाऊ, दादा अशा मोठ्या प्रेमाने हाका मारतात. त्या कोण तुमच्या बहिणी ना? ज्या तुमच्या सुखदुःखाच्या वाटेकरणी, तुमच्या या संसारदरबारातल्या मुख्य प्रधान, तुमच्यावर मनोभावापासून प्रीती करणारी, त्या तुमच्या बायका ना ? त्याही तरी स्त्रियाच आहेच ना ? का ह्या वेगळ्या करून आणखी दुसरी स्त्रीजाती आहे ? स्त्रिया म्हटल्या म्हणजे सान्याच. तेव्हा तुम्ही जे हे त्यांना काय कुन्हाड, काय सर्व कपटाचे पात्रच, दुर्गुणाच्या पेठच, स्वमार्ग नाश करणारी अशी जी संबोधने देता, त्यावरून तुम्हाला काय म्हणावे ? मातृद्रोही की मातृनिंदा करणारे म्हणावे ? संन्यास घेतला तरी मातेची आज्ञा मानावी, तिला वंदावे, मुलांना मातापिता व गुरू या वेगळे दुसरे दैवतच नाही. पहा, पुंडलिकानी आईबापाची सेवा कशी केली की, प्रत्यक्ष देवदेखील त्याची भक्ति पाहून त्या स्थळी अजून उभे राहिले की नाही ? पण आता तुमची मातृभक्ति पाहून देवांनी इतके सतव

हे असे अनर्थ दुसरे कशाकरिता न होऊन फक्त स्त्रियाच जर याला कारणीभूत असल्या, तर मग त्या खरोखर दोषी ठरल्या. स्त्रियाचे पायी जीव तर काय, पण हा सारा जन्म अर्पण करणे हा तुमचा देहधर्मच आहे. अरे, देवासारख्यांनी स्त्रियांची खुशामत केली; तेथे तुम्ही कोण ? कोण्या झाडाचा पाला ? सर्वात वर्चस्व स्त्रीचेच. कारण सगळे तिचे स्वाधीन. तिचेकरिता सारे वैभव. अरे, स्त्रिया

जर नसत्या तर झाडाची पाने चावीत रानोरान भटकत फिरला असता. मग असे रोज पंचामृत पुढे आले असतेच.

देवाने मुळीच स्त्रीजाती नाजूक केली, म्हणून तिच्याकरिता ही मोठमोठाली घरे, दारे, वाडे, हवेल्या, बागबगीचे, धनद्रव्य, वस्त्राप्रावणं, ऐषआराम दिले. तुम्हाला सडेफटिंगाला कोण पुसतो ? पोर ना बाळ. कोठे झाडाखाली पडला, तरी सारखेच. तेव्हा ही अर्धांगी शक्ति आहे. पाडू बरे तुम्हाला अर्धांग वायू होऊन अर्ध शरीर जर गेले, तर मग एका हाताने तुम्ही काय कराल ? हे सर्व सृष्टिमात्र त्या आदिमाया महाशक्तीने उत्पन्न करून या स्त्रीजातीचे अंगी आपले सारखी चंचलता, सामर्थ्य देऊन हा संसाराचा गाडा तिलाच हाकण्यास लाविले. त्यातून तुमचे काम एकच, गाडा तुम्ही भरवा; पुढे तो हाकून त्याची सर्व व्यवस्था लावणे तिच्याकडे, अशी ही स्त्रीजाती एक प्रतिशक्तीच आहे. तिच्यावाचून तुम्हांला शोभा, मोठेपणा, जय हे काहीच नाही. दूर कशाला ? ज्या घरात ती नाही ते घर केवळ स्मशानासारखे ओसाड दिसते. मग तो एक मोठा सर्व संपत्तीने भरलेला राजवाडा का असेना; त्याला तीच कळा.

पण तेथे ती वास करील, ती मोडकी तीन वाशांची झोपडी जरी असली, तरी एक मोठे शोभिवंत घवघवीत मंदिरच दिसेल. याकरितांच स्त्रियांना लक्ष्मी असे म्हणतात. तेव्हा असा सुक्ष्म विचार केला, म्हणजे ज्या ब्रम्हदेवाने हा स्त्रीरूपी विषवत अमृततुल्य सर्व पुरुषमात्रास मोहरूपाने बंधन करणारा प्राणी उत्पन्न केला, त्याबद्दल त्यास दोष न देता उपकार मानणे जरूर पडेल. ह्या तर गायीपेक्षाही अशक्त आहेत.

परमेश्वराने गायीस संरक्षणासाठी भाल्यासारखी तीक्ष्ण शिंगे व वाघासारख्याही बलाढ्य क्रूर पशूपासून दूर पळून

जाण्याकरिता चार पाय व हरिणासारखी चपळ गती दिली आहे. पण यांना तर तेही नाही.

तसेच तुम्हालाही काही शिंगे किंवा आत्मरक्षणाकरिता घोड्यासारखे चार पाय व गती दिली नाही. परंतु फक्त एक विशाल बुद्धी देऊन त्याने तुम्हाला या सृष्टीतील सर्व प्राणीमात्रात पशुपक्ष्यात श्रेष्ठ केले आहे. तर तुम्ही त्या श्रेष्ठपदास शोभेल असे वर्तन करावे. पण छे तसे कसे होईल. यात श्रेष्ठ तुमचे जे ब्रम्हदेव त्यांनी तरी काय बोलाल, ते कुठे साधु आहेत. ते तर तुमच्यापेक्षा सवाईच आहेत.

शंकरानी तपश्चर्या सोडून भिलीणी मागे धाव घेतली. विश्वमित्रानी तर कुत्र्याचा अवतार घेतला. यांनी तर कमालच केली. तेव्हापासूनच तुम्हाला कुत्र्याची उपमा देतात. असो, पाह गेले असता, देवातच चंद्र, इंद्र पुष्कळ सापडतील. तेथे मानवाची काय कथा ?

स्त्रियांचं मागणं :

याकरिता प्रथम तुम्ही तुमची मने गच्च विवेकाचे खांबास बांधून भिष्माचार्याचे व्रत घ्या. तुम्ही आपले मदोन्मत कामगज कर्दळी-वनात सोडून पायाखाली तुडवू नका. तुम्ही सदाचरणाने प्रथम वागा, म्हणजे सर्व सुखच सुख व आनंदच आनंद होऊन या जगात घरोघर निष्कलंक पातीव्रत्य निशाण उंच उडून चंद्राला देखील लज्जा आणील की नाही, हे। पहा.

तरी स्त्रियास अगदी अमर्याद मन मानेल तशी मोकळीक असावी असे अगदीच म्हणणे नाही.

अशिक्षित, अज्ञानी, निर्बल अशा जरी त्या आहेत, तरी त्यांनी आपल्या दृढ निश्चयाचे बळाने सदा सदाचरणी अग्नीसारखे शुचिर्भूत अंतरब्राह्म्य निर्मळ राहून पुरुष जातीस लाजवून खाली

पहाण्यास लावावे, या वेगळे त्यांच्या लक्ष्मी या नावास साजण्याजोगे दुसरे भूषणच नाही. तर या सदा पतिव्रता सदाचरणी बाण्याने दोन्ही कुलात बिजलीप्रमाणे चमकत राहण्याकरिता व त्याचे सुकीर्तीचे ध्वज दोन्ही कुल मंदिरावर उंच उडविण्याकरिता सर्व मुलाबाळासुद्धा लक्ष्मीच्या पूर्ण वैभवात त्यांना नांदवून, सर्वास प्रिय होऊन, सौभाग्याचा मळवट कपाळी भरून त्याचा संसार शेवट गोड होऊन इहलोकी व परलोकी त्यांना सुस्थळ मिळण्याकरिता आनादिसिद्ध, परम कृपाळू, दयानिधी, करुणाकर, कृपासागर, दिनबंधु, जगनियंत्या परमेश्वराची प्रार्थना यांचे कल्याण होण्याकरिता मनापासून करून हा निबंध संपविते.